

UNIVERSITETS- OG HØGSKOLERÅDET

The Norwegian Association of Higher Education Institutions

Økt tilgang til norske forskningsresultater

Anbefalinger fra arbeidsgruppe oppnevnt av UHRs forskningsutvalg
30. januar 2009

Innhold:

0. Hovedpunkter	3
1. Innledning.....	5
1.2 UHRs innfallsvinkel	7
1.3 Hva er Open Access?	8
1.4 Hvorfor Open Access?	9
1.5 Offentlig finansiert forskning	12
2 Strategi og retningslinjer	13
2.1 Deklarasjoner	13
2.2 Internasjonale aktører	13
2.3 UH – institusjonene internasjonalt	15
2.4 Norge	17
3 Akademisk frihet og opphavsrett	21
3.1 Akademisk frihet	21
3.2 Opphavsrett	21
3.3 Forlagenes strategier i forhold til lagring og tilgjengeliggjøring i institusjonelle arkiv	23
3.4 Klarering og versjonshåndtering	24
4. Infrastruktur.....	26
4.1 Institusjonelle arkiver	26
4.2 Det nasjonale aspektet for institusjonelle arkiver.....	27
4.3 Forskningsdokumentasjon	29
4.4 Administrasjon og utvikling av institusjonelle arkiver	30
5. Publiseringstradisjoner, forretningsmodeller og forlagsvirksomhet	32
5.1 Faglige forskjeller.....	32
5.2 Prestisje og kvalitet	32
5.3 Forretningsmodeller og forlagsvirksomhet.....	33
5.4 Nasjonale abonnementsavtaler	35
5.5 Norske tidsskriftforlag	36

0. Hovedpunkter

En politikk for fri tilgang til forskningsresultater handler om i hvilken grad norske forskere ved hjelp av nye kommunikasjonsformer skal kunne ta del i det internasjonale forskerfellesskapet og følge de internasjonale tendenser i kunnskapsutviklingen. Dagens og morgendagens forskere forventer i økende grad å kunne bygge egen forskning på vitenskapelige resultater som er tilgjengelig ”et tastetrykk unna”.

Tilgang til vitenskapelige publikasjoner er en forutsetning for god og effektiv forskning og alle former for begrensning hemmer utvikling av ny innsikt og innovasjon. Fri tilgang gjør forskernes vitenskapelige produksjon mer synlig, og forskerne vil selv ha lettere tilgang til andre forskeres arbeider. Institusjonene vil gjennom åpne institusjonelle arkiver kunne profilere seg på nye måter og bevare vitenskapelige arbeider for ettertiden. Fri tilgang er også i samsvar med demokratiske verdier.

Med internett er de teknologiske mulighetene for spredning av forskningsbasert kunnskap større enn noensinne, men de tradisjonelle distribusjons- og markedsmodellene er i liten grad tilpasset disse mulighetene. Internasjonalt har det de siste årene blitt utviklet nye modeller for fri spredning av forskningsresultater, med særlig vekt på publiserte artikler. Spørsmålet er i hvilken grad og med hvilken fart og retning vi ønsker å støtte opp om denne utviklingen fra norsk side.

UHRs arbeidsgruppe mener at tilgang til vitenskapelige resultater er et viktig forskningspolitisk spørsmål. En positiv holdning Open Access-initiativet fra Kunnskapsdepartementet vil få stor betydning for utviklingen ved institusjonene. Kunnskapsdepartementet bør derfor støtte fri tilgang i politikktutforming og i oppfølgingen av universiteter og høyskoler. Kunnskapsdepartementet bør oppfordre institusjonene til å utarbeide strategier og retningslinjer som bidrar til åpen tilgang til vitenskapelige publikasjoner i sine strategier for forskning.

Det langsiktige målet bør være at alle vitenskapelige artikler som er resultat av offentlig finansiert forskning skal være fritt tilgjengelig, med mindre det foreligger særlige grunner for å begrense tilgangen. Målet på kort sikt bør være at 50 prosent av alle publiserte tidsskriftartikler er åpent tilgjengelige innen 2015. For å nå målet må forskerne selv se fordelene med fri tilgang og være villige til å ta i bruk mulighetene som ny teknologi gir.

Kunnskapsdepartementet bør prioritere å støtte videreutviklingen og bruken av de institusjonelle arkivene. Det utelukker ikke publisering i Open Access-tidsskrifter. For å lykkes må institusjonene ha et bevisst forhold til kvalitet og hva de vil bruke sine institusjonelle arkiver til.

Arbeidsgruppen skiller mellom selve innleveringen og den offentlige tilgjengeliggjøringen av publiserte artikler. Gruppen mener at institusjonene kan kreve innlevering av vitenskapelige publikasjoner ut fra behovet for innsyn, etterprøvnbarhet og institusjonelt minne. Innlevering av kopi av publisert artikkel vil ikke automatisk føre til tilgjengeliggjøring, det krever samtykke fra forskeren. Gruppen finner det sannsynlig at de fleste som blir spurt om å tilgjengeliggjøre sin publikasjon vil gi samtykke til det, forutsatt at de er godt informert, rettighetsspørsmålet er ivare tatt og at infrastrukturen er på plass.

God infrastruktur handler om tilrettelagte arkiver som er enkle i bruk. Det er en stor fordel om fulltekstarkivet er direkte koplet til forskningsdokumentasjonssystemet. Institusjonene bør legge til rette for administrativ oppfølging i forhold til innlevering, rettighetsklarering og tilgjengeliggjøring og ha en kommunikasjonsplan som tydeliggjør fordelene ved åpen tilgang. De bør også oppfordre forskerne til å beholde retten til å tilgjengeliggjøre sine arbeider i eget arkiv, fagarkiv eller institusjonsarkiv ved publisering. Dette vil kreve ressurser, og på kort sikt vil gevinsten ikke kunne forventes å gi seg utslag i reduserte kostnader.

I tillegg til påvirkningsarbeidet bør Kunnskapsdepartementet prioritere følgende tiltak på nasjonalt nivå:

- opprette Norsk vitenskapsindeks (NVI) med koplinger til institusjonelle arkiver
- ta initiativ til forhandlinger med forlagene om nasjonale abonnements- og lisensbetingelser
- videreføre NORA (Norwegian Open Research Archive), i første omgang for inneværende år. Funksjonen bør deretter vurderes i lys av NVI.

Departementet bør dessuten vurdere tiltak for å dekke kostnader til publisering i Open Access-tidsskrifter.

For å unngå at tiltakene får utilsiktede konsekvenser, bør det norske forlagsmarkedet følges nøye.

1. Innledning

Kunnskapsdepartementet ba i brev av 02.06.08 UHR om råd om hvilke tiltak departementet bør prioritere for å stimulere til økt bruk av Open Access publisering av fagfelleverderte vitenskapelige artikler¹.

Iverksetting av tiltak for å bedre tilgangen til offentlig finansiert forskning er aktuell av flere grunner. Forskingen blir mer internasjonal gjennom økt samarbeid med andre nordiske og europeiske land og med store forskningsnasjoner utenfor Europa. Forskningssamarbeid konsolideres ved at store og sammensatte samarbeidsprosjekter, forskernettverk og forskningssentre etableres på tvers av fag, institusjoner og landegrenser. Informasjonen og utnyttelsen av den blir i økende grad digital. Betegnelsene e-science og e-research er uttrykk for at informasjonen og utnyttelsen av den i økende grad digitaliseres. Stadig flere yngre forskere har høy digital kompetanse og en økende forventning til digitale tjenester og rask tilgang til forskningsmateriale og informasjon². Stadig flere foretrekker digitale søkerverktøy for informasjonssinnhenting der innholdet er lett tilgjengelig på internett.

Vi er med andre ord i en omfattende endringsprosess når det gjelder teknologiutvikling, forskningsorganisering og brukeratferd som har betydelige konsekvenser for mulighetene for og nytten av fri tilgang til forskningsresultater. Det er som kjent vanskelig å forutsi fremtidig utvikling, men arbeidsgruppen tror at økt tilgang til norske forskningsresultater vil være en forutsetning for at norske forskere fullt ut skal kunne ta del i det internasjonale forskerfellesskapet.

Norske myndigheter har de siste årene gått inn for mer offentlighet, synlighet og tilgang til informasjon og forskningsresultater. Dette har kommet til uttrykk i en rekke utredninger og stortingsmeldinger, eksempelvis kan nevnes St.meld. nr. 20 (2004-2005) *Vilje til forskning*, NOU 2008: 14 *Samstemt for utvikling?*, St.meld. nr. 17 (2006-2007) *Eit informasjonssamfunn for alle*, NOU 2008:3 *Sett under ett*, eNorge 2009 og Bibliotekreform 2014.

Innføringen av vitenskapelig publisering i finansieringssystemet har bidratt til økt oppmerksomhet omkring publisering og valg av tidsskrifter for publisering blant norske forskere. Det har også vært en vekst i internasjonal publisering fra norske forfattere. Innføringen av publiseringsmodellen har ført til at man har tilnærmet komplett oversikt over norsk vitenskapelig publisering, samtidig som norske forfattere og institusjoner har økt sin kompetanse og bevissthet omkring publisering.

Kunnskapsdepartementet ber om gode tiltak som kan fremme egenarkivering og annen Open Access publisering. Målet er å øke tilgangen til forskningsresultater gjennom å stimulere til økt bruk av Open Access. Denne rapporten foreslår ulike målrettede tiltak som kan bidra til at norske forskningsresultater blir mer åpent tilgjengelig.

¹ http://www.uhr.no/documents/fra_KD_om_OA.pdf

² http://www.jisc.ac.uk/media/documents/programmes/reppres/gg_final_keynote_11012008.pdf

Selv om Open Access er et kjent begrep er det likevel mange tolkninger av hva som ligger i bruken av begrepet. I denne rapporten vil vi kort gjennomgå noe av utgangspunktet for Open Access og hvordan UHR har valgt å besvare henvendelsen fra Kunnskapsdepartementet. Vi vil beskrive kort hva Open Access er, og de viktigste årsakene til at stadig flere aktører har besluttet å følge prinsippene som ligger til grunn for Open Access. Problemstillinger knyttet til rettigheter og akademisk frihet blir også gjennomgått, og i rapporten trekkes også opp ulike interesseavveininger mellom brukere, forlag, forskerne, offentligheten og institusjonene.

1.2 UHRs innfallsvinkel

UHR har lenge arbeidet for åpen tilgang til forskningsresultater og har siden 2003 arrangert en rekke seminarer og møter om temaet. Allerede i januar 2005 sendte UHR ut et brev til sine medlemsinstitusjoner der UHR oppsummerte sitt syn og tiltak³. Anbefalingene gikk blant annet ut på å opprette institusjonelle arkiver, legge kopier av publiserte artikler inn i arkivene og publisere i Open Access-tidsskrifter. UHR har også vært aktiv i forhold til å følge med på den europeiske utviklingen. Vi var blant annet pådriver for at EUA opprettet en arbeidsgruppe for Open Access i 2007 og fikk inn et norsk medlem i arbeidsgruppen. I begynnelsen av september 2008 arrangerte vi et møte mellom Sijbolt Noorda, som ledet EUAs arbeidsgruppe for Open Access, og UHRs forskningsutvalg. Open Access er reflektert i UHRs strategi for 2008-2010 der det står at UHR fortsatt skal være ”en pådriver for at forskersamfunnet, nasjonalt og internasjonalt, skal få fri tilgang til vitenskapelige resultater (Open Access)”.

UHR v/ forskningsutvalget nedsatte en arbeidsgruppe for å svare på henvendelsen fra Kunnskapsdepartementet. Arbeidsgruppen har hatt følgende sammensetning:

Yngvild Wasteson (leder), prorektor ved Norges veterinærhøgskole, medlem i UHRs forskningsutvalg og UHRs publiseringsutvalg

Per Kristian Egeberg, viserektor for forskning ved Universitetet i Agder

Siri Skjold Lexau, prodekan for forskning og formidling ved HF-fakultetet Universitetet i Bergen

Hilde Westbye, universitetsbibliotekar og jurist ved Universitetet i Oslo

Tina Lingjærde, gruppeleder ved USIT og daglig leder for Frida, Universitetet i Oslo

Even O. Sørland, student representant fra NSU og medlem i UHRs forskningsutvalg

Sigrid Tollefsen, sekretær for UHRs administrasjonsutvalg og bibliotekutvalg

Berit Hyllseth, sekretær for UHRs forskningsutvalg

I tillegg til medlemmer med vitenskapelig kompetanse, har arbeidsgruppen også hatt juridisk kompetanse. Hilde Westbye har i tillegg til å delta i UHRs arbeidsgruppe deltatt i en intern arbeidsgruppe ved Universitetet i Oslo som utreder universitetets behov for og rett til overtakelse og bruk av opphavsrettslig beskyttede arbeidsresultater.

Arbeidsgruppen har hatt til sammen fire møter og har på to av dem invitert eksterne interessenter til å presentere sitt syn i spørsmålet om hvilke tiltak som bør prioriteres. De eksterne interessentene er Forskerforbundet, Norsk faglitterær forfatterforening (representert ved LINO), Norsk forleggerforening (representert ved Universitetsforlaget) og NORA (Norwegian Open Research Archive). Partene ble også invitert til å bidra med skriftlige innspill, som arbeidsgruppen har dratt nytte av i utarbeidelsen av rapporten. Arbeidsgruppen har videre møtt konsortiegruppen i ABM-utvikling. Arbeidsgruppens sekretariat har hatt utstrakt dialog og kontakt med flere i det norske Open Access-miljøet ved universitetene og høgskolene og disse har bidratt med sentrale innspill og informasjon. Arbeidsgruppen trekker særlig fram prosjektleder i NORA, Jan Erik Frantsovåg, Ingrid Cutler ved Universitetsbiblioteket i Bergen og professor Olav Torvund ved Universitetet i Oslo, som har gitt innspill i forhold til juridiske problemstillinger.

³ http://www.uhr.no/documents/05_29_Brev_medl.inst._pne_arkiver.doc

Norges forskningsråd fikk tilsvarende henvendelse som UHR, og departementet ba om at Forskningsrådet og UHR skulle koordinere arbeidet på en hensiktsmessig måte for å unngå dobbeltarbeid. Det har vært god dialog med Forskningsrådet underveis i prosessen. Saken ble diskutert i UHRs forskningsutvalg den 11. desember, i UHRs bibliotekutvalg 12. desember og i UHRs styre 21. januar 2009. Alle sluttet seg rapportens hovedlinjer og anbefalinger.

Departementet har bedt om råd når det gjelder fagfellevurderte vitenskapelige artikler som publiseres i tidsskrifter og antologier. Arbeidsgruppen har lagt til grunn UHRs definisjon av vitenskapelig publisering fra 2004 i *Vekt på forskning*. Departementet har presisert at det er ikke aktuelt å iverksette tiltak som går på bekostning av den akademiske friheten. Forskere skal fortsatt stå fritt til å velge hvilke tidsskrifter de ønsker å publisere i.

Avgrensingen innebærer blant annet at problemstillinger knyttet til monografier og lærebøker ikke vil bli drøftet i denne rapporten. Arbeidsgruppen har også avgrenset oppdraget slik at rapporten ikke går inn i problemstillinger knyttet til Open Access-publisering av doktorgradsarbeider. Tilsvarende er det også aktuelt med tilgjengeliggjøring av studentarbeider, men arbeidsgruppen har med begrunnelse i fokus på vitenskapelige artikler valgt å ikke gå dypt inn i disse diskusjonene. Det betyr imidlertid ikke at dette ikke er en viktig oppgave for institusjonene. Tilgrensende områder som tilgang til forskningsdata, jfr. OECDs prinsipper og retningslinjer for tilgang til offentlig finansierte forskningsdata⁴ og tilgang til læringsressurser er heller ikke behandlet i denne rapporten.

1.3 Hva er Open Access?

Open Access er et internasjonalt begrep som i første rekke forbindes med fri tilgang til vitenskapelig informasjon. Open Access innebærer at vitenskapelige publikasjoner gjøres fritt tilgjengelig på web. Forfatter eller opphavsmann beholder opphavsretten til publikasjonen, men gir brukere tillatelse til å lese, laste ned, kopiere, distribuere, skrive ut, søke i eller lenke til fullteksten uten å forlange vederlag.

Det er også viktig å skille mellom offentlig tilgjengelighet og fri tilgang. Et dokument kan være offentlig selv om det ikke er fritt tilgjengelig på Internett. Diskusjonen rundt Open Access peker ut to ulike veier å gå for å gjøre offentlig finansierte forskningsresultater fritt tilgjengelig:

- *Open Access tidsskrifter* (golden road) - der forlag velger å la sine tidsskrifter eller enkelte artikler være gratis tilgjengelige på internett og gi rettigheter til f.eks å laste ned, videredistribuere, lenke. Utgifter ved publisering dekkes i de fleste tilfeller av forfatter eller institusjonen forfatter er ansatt ved. Foreløpig er omfanget av rene Open Access-tidsskrifter begrenset. Vitenskapelige Open Access-tidsskrifter har de samme rutiner for kvalitetssikring og redaksjonell bearbeiding som tilsvarende abonnementsbaserte vitenskapelige tidsskrifter.

⁴OECD Principles and Guidelines for Access to Research Data from Public Funding.
<http://www.oecd.org/dataoecd/9/61/38500813.pdf>

- *Åpne publiseringsarkiv* (green road) - forfattere arkiverer sine forskningspublikasjoner som er publisert andre steder, i institusjonelle eller fagspesifikke arkiver som f.eks. *Bergen Open Research Archive (BORA)* eller *ArXiv*⁵. Dette omtales gjerne som egenarkivering, og arkivene kalles ofte institusjonelle arkiver. Slike arkiver benyttes også for materiale som ikke er formelt publisert, såkalt gråmateriale, som mastergradsoppgaver, doktoravhandlinger og interne rapport- og notatserier. Dette ligger vanligvis i de samme arkiver som det fagfellevurderte materialet, men med angivelse av hva slags type dokument det er.

Arbeidsgruppen skiller mellom det vi kan kalle tradisjonelle tidsskrifter og Open Access-tidsskrifter. Skillet består i at artikler publisert i Open Access-tidsskrifter er fritt tilgjengelig via internett, mens tradisjonelle tidsskrifter gir tilgang gjennom abonnement og adgangsbegrenset nettilgang. Det finnes også varianter imellom her; tidsskrifter som er åpent tilgjengelig på nettet, men som finansierer driften av tidsskriftet dels via abonnementsordninger og medlemsavgifter, og abonnements-tidsskrifter som har løsninger for Open Access-publisering.

Institusjonelle arkiver og egenarkivering kan være uklare begreper. Den vanlige tolkningen av begrepet egenarkivering innebærer lagring av artikkelen i fulltekst og innebærer også tilgjengeliggjøring på nett. For å unngå misforståelser ønsker arbeidsgruppen ikke å bruke begrepet egenarkivering i den betydning, men snakker heller om innlevering og tilgjengeliggjøring når vi foreslår tiltak knyttet til institusjonelle arkiver, jfr. Kapittel 4.1.

Det finnes en rekke ulike definisjoner på hva som er Open Access. Arbeidsgruppen har ikke funnet noe dekkende norsk uttrykk for det som i tillegg til fri tilgang også omfatter et initiativ, en bevegelse med mer. Det er også ulike oppfatninger av hvordan fri tilgang skal forstås. Noen vil hevde at det er tilstrekkelig at publikasjonene blir tilgjengelig på internett, og trekker et skille mellom det man kan kalle Free Access, altså gratis adgang til informasjon, og Open Access som i varierende grad innebærer at man får muligheter for lagring i arkiver, videredistribusjon og videre bruk av materialet. Gruppen har derfor valgt å bruke det internasjonale begrepet når det er mer dekkende enn den norske oversettelsen fri tilgang. Kapittel 4 og 5 går nærmere inn på problemstillinger og anbefalinger i forhold til publisering i tidsskrifter og institusjonelle arkiver. Vi viser for øvrig til kapittel 3 for diskusjon av rettighetsspørsmål. For mer informasjon om dette vises det til Peter Subers oversikt, som kan være et nyttig utgangspunkt for videre studier⁶.

1.4 Hvorfor Open Access?

Tilgang til de nyeste forskningsresultatene er en absolutt forutsetning for kunnskapsutviklingen. Kommunikasjon mellom de fremste forskerne på feltet er den viktigste kvalitetssikrende faktoren i forskningen og forutsetningen for en fri og uavhengig kunnskap. Offentlig tilgjengelige forskningsresultater gir dessuten andre forskere muligheter til å etterprøve eller bygge videre på den nyeste kunnskapen. På den måten bringes forskningsfronten videre, og man unngår unødvendig dublering av forskning fordi man ikke vet hva som er gjort av andre. Tradisjonelt har

⁵ <https://bora.uib.no/> og <http://arxiv.org/>

⁶ Suber er en anerkjent ekspert på området og i oversikten hans henvises det også til de tre mest kjente og betydningsfulle erklæringene som definerer Open Access; Budapest, Bethesda og Berlin fra 2002 og 2003 (de tre B'er) <http://www.earlham.edu/~peters/fos/overview.htm>

forskere publisert monografier og formidlet sine forskningsresultater gjennom artikler i anerkjente tidsskrift, utgitt av forlag eller vitenskapelige selskap. Tidsskriftene ivaretar kvalitetssikringen av det som presenteres, vanligvis gjennom fagfellevurdering som innebærer at en gruppe forskere innenfor fagområdet kritisk gjennomgår forskningsresultatet.

I løpet av en tiårsperiode har tilgangen til elektroniske tidsskrifter økt voldsomt. Samtidig gjør teknologiske utviklingen gjør oss i stand til å publisere en vitenskapelig artikkel og samtidig legge denne åpent tilgjengelig på nett. Antall tidsskrifter og artikler har økt jevnt, samtidig som gjennomsnittskostnaden per tidsskrift har økt dramatisk i forhold til inflasjonen de siste tiårene.

Open Access-diskusjonen har en dyp moralsk, eller idealistisk, forankring som bunner i at resultatene av offentlig finansiert forskning er eller bør være et felles gode og komme allmennheten til nytte. Argumentene er noe forskjellig når det gjelder forskere og allmennheten. Forventningen om offentlig tilgang er en variant og videreutvikling av tilgang til kunnskap som et allment gode og handler om demokratisering av kunnskap også overfor (den norske) allmennheten.

Universiteter og forskningsinstitusjoner, som selv bærer kostnadene ved å frembringe forskningsresultater, lønner også fagfellene som kvalitetssikrer artiklene. Forfatterens og fagfellenes status er dessuten i stor grad knyttet til institusjonene de er ansatt ved. Likevel betaler de samme institusjonene ofte svært høye priser til de store, kommersielle forlagene for å få tilgang til vitenskapelige tidsskrifter som aldri ville kunne eksistere uten det som skjer ved de samme institusjonene. Mellom forskere og vitenskapelige utgivere er det et gjensidig avhengighetsforhold. Utfordringen er å få til en bedre balanse mellom partene.

En nylig publisert forskningsrapport om den økonomiske og samfunnsmessige betydningen av de nye modellene for vitenskapelig publisering konkluderer med at UH-sektoren og samfunnet vil ha betydelig økonomisk utbytte av å dele forskningsinformasjon via Open Access-løsninger for tilgang og bruk av forskningsresultater. Rapporten mener at de økonomiske gevinstene ved å bevege seg bort fra tradisjonelle abonnementsløsninger er så store at man ikke kan unngå å ta hensyn til dem⁷.

Kvaliteten og omfanget av de vitenskapelige publikasjonene er en viktig indikator på institusjonens kvalitet og evne til å gjennomføre samfunnsoppdraget. Følgelig har institusjonene et særskilt ansvar for å formidle og tilgjengeliggjøre resultatene av sin virksomhet. Institusjonene har mye å vinne i form av synlighet, legitimitet og prestisje ved å legge til rette for å tilgjengeliggjøre forskningsresultater produsert av institusjonens forskere. Det må være et mål at brukeren kommer nærmest mulig forskningsresultatet på en lettest mulig måte.

Som følge av finansieringssystemet har vi i dag en oversikt over publiseringsaktiviteten ved norske universiteter og høyskoler, og det er naturlig at institusjonene vil ønske å etablere et arkiv der også selve materialet er lagret. Det vil ha en egenverdi for en institusjon å ta vare på og lagre den vitenskapelige produksjonen ved institusjonen. Lagring vil kunne gjøre institusjonen mer synlig og transparent, de vitenskapelige resultatene vil i større grad kunne etterprøves og institusjonenes produksjon kan løftes mer frem. Samtidig ligger det også et sikkerhets- og

⁷ <http://www.jisc.ac.uk/publications/publications/economicpublishingmodelsfinalreport.aspx>

langtidsaspekt i dette, ettersom institusjonen vil kunne sikre at det vitenskapelige materialet blir lagret (og helst også gjort tilgjengelig) på en forsvarlig måte for ettertiden.

For forskerne er økt tilgjengelighet til forskningsresultatene en fordel. Open Access-publikasjoner lastes ned betydelig mer enn tradisjonelt publisert materiale, og får dermed flere lesere. Økt sitering har vært trukket frem som en av gevinstene ved Open Access, men denne siteringsfordelen har også blitt trukket i tvil. Den generelle oppfatningen er likevel at fri tilgang til artikler gir mer sitering. Studier som har sammenlignet Open Access med artikler fra samme tidsskrift som ikke har vært fritt tilgjengelige, har konkludert med at Open Access medfører både raskere og til dels betydelig mer sitering. En nylig publisert artikkel basert på en doktorgrad på området har også konkludert med det samme⁸. Mange forskere legger i dag ut sine publikasjoner på personlige hjemmesider. Det signaliserer i seg selv et ønske om å være synlig og tilgjengelig. Open Access handler ikke utelukkende om å lese publiserte forskningsresultater. Det kan også omfatte fri bruk og gjenbruk. Enkelte forskningsmiljøer med omfattende publisering bruker nå avanserte søkemetoder inn i forskningspublikasjoner for å holde seg oppdatert på den siste forskningen (såkalt text-mining) og ser dette som en stor fordel.

Studenter har ikke et fullstendig grunnlag for å foreta informerte valg, og risikerer å gå glipp av den ”riktige” veilederen, velge feil spesialisering eller forberede prosjekter om emner og problemstillinger som er dekket av tidligere forskning. Fri tilgang vil kunne sikre studenter og fagfeller tilgang til alle forskningsartikler som forfattes ved institusjonen – også dem som publiseres i tidsskrifter som institusjonen ikke abonnerer på.

Det er altså kombinasjonen av en rekke forhold som har ført til fremveksten av Open Access. De mest brukte argumentene for fri tilgang til forskningsresultater kan oppsummeres i stikkordene spredning, bevaring og tilgang.

Spredning og synliggjøring

Publisering i Open Access-tidsskrifter eller tilgjengeliggjøring av kopier i institusjonelle arkiver bidrar til at resultatene av forskningen når raskere og videre ut til forskersamfunnet og andre brukere. Arbeidene kan dermed enkelt spres til kolleger og interesserte fagmiljøer noe som igjen vil føre til at den enkeltes forskning vil bli mer synlig. Tilsvarende vil institusjonen der forskningen finner sted også bli mer synlig. De publiserte forskningsresultatene brukes til markedsføring i forhold til bevilgende instanser og for potensielle studenter eller ansatte. Forskningsresultater som legges tilgjengelig og søkbare via internett blir enklere å søke opp og mer brukt.

Bevaring

Forskning som gjøres tilgjengelig i søkbare arkiver, blir bevart for ettertiden.

Forskerne kan få et sentralt, elektronisk arkiv for sine forskningsarbeider dersom de legger en kopi i institusjonsarkivet. Institusjonene vil kunne sikre sin institusjonelle hukommelse.

Tilgang

Forskningsresultater blir et felles gode. Dette er viktig, ikke minst i fattige land, der tilgang til forskningsresultater publisert i kostbare tidsskrifter er dårlig. Offentligheten, som har finansiert

⁸ <http://www3.interscience.wiley.com/cgi-bin/fulltext/120748494/HTMLSTART?CRETRY=1&SRETRY=0>

mye av forskningen, får tilgang til resultatene uten å måtte betale en gang til gjennom abonnement. Brukerne/leserne er ikke avhengig av å abonnere på tidsskriftene for å kunne holde seg oppdatert på aktuell forskning. Dette er brukervennlig og samsvarer med brukernes ønsker og behov.

1.5 Offentlig finansiert forskning

Forskningsprosjekter er ofte blandingsfinansierte, og blandingsforholdet mellom offentlig og privat finansiering kan variere. Universiteter og høyskoler har en basisfinansiering som dekker grunnleggende kostnader til lønn og drift. I tillegg kan institusjonene motta bidrag fra offentlige kilder, der Forskningsrådet og EU er de viktigste. Her vil det være ulike oppfatninger, men UHRs arbeidsgruppe går inn for en forståelse der all forskning som er helt eller delvis finansiert av det offentlige regnes som offentlig finansiert. Det betyr blant annet at forskning hvor Forskningsrådet bidrar med delfinansiering regnes som offentlig finansiert, også prosjekter der forskningsrådsfinansieringen kommer via en bedrift.

Bidrag kan også komme fra private kilder som supplement til offentlig finansiering. Denne forskningen vil da også regnes som offentlig finansiert, og institusjonene vil kunne stille krav til den delen av forskningsarbeidet som er offentlig finansiert. Det eneste tilfellet der institusjonen ikke kan stille krav om offentliggjøring av forskningsresultater, er tilfeller der eksterne bidragsytere fullfinansierer et konkret prosjekt og hvor institusjonen ikke stiller egne ressurser til disposisjon. Denne typen prosjekter utgjør en svært liten andel av institusjonenes totale prosjektportefølje ved de fleste universiteter og høyskoler. Arbeidsgruppens konklusjon er derfor at det aller meste av forskningen som utføres ved universiteter og høyskoler må oppfattes som offentlig finansiert forskning.

2 Strategi og retningslinjer

Open Acces-bevegelsen er internasjonal og har forankringer i mange ulike organisasjoner. Både EU, ulike forskningsråd og flere universiteter har vedtatt retningslinjer og mandater for å øke Open Access-tilgang til tidsskriftsartikler og annet forskningsmateriale. Dette kapittelet gir en kort oversikt over hva som er status i forhold til vedtak og retningslinjer som er fattet av europeiske og internasjonale aktører for å fremme åpen tilgang til forskningsresultater.

2.1 Deklarasjoner

Det finnes flere deklarasjoner og initiativ til støtte for Open Access⁹. De tre mest betydningsfulle er Budapest-, Bethesda-¹⁰ og Berlin-deklarasjonene¹¹ som alle gir en definisjon av hva Open Access er. Deklarasjonenes hovedintensjon er å arbeide for økt elektronisk tilgang til forskningsresultater gjennom å oppfordre og støtte forskere til å ta i bruk Open Access kanaler og å jobbe for evaluering av slike kanaler for å sikre kvalitetskontroll og god vitenskapelig praksis.

I dag har rundt 250 organisasjoner, hovedsakelig fra Europa, undertegnet Berlin-deklarasjonen. Universiteter dominerer signaturlisten, men også en rekke forskningsinstitutter, bibliotek og forskningsfinansierende organisasjoner har undertegnet. I Norge skrev Norsk institutt for paleografi og historisk filologi under i 2003 og Universitetet i Bergen i 2004. Nasjonalt kunnskapscenter for helsetjenesten signerte i 2008.

Berlin-deklarasjonen (som de fleste andre) stiller ganske strenge krav til hva som er Open Access. Bl.a. kreves det rett til videredistribusjon og til å kunne skape avledede verk, og det tas ikke (eksplisitt) forbehold om at slik videredistribusjon eller avledede verk skal være ikke-kommersielle.

2.2 Internasjonale aktører

Sentrale europeiske aktører som ERC (European Research Council), EURAB (European Research Advisory Board) og EU-kommisjonen har alle markert støtte til Open Access. EURAB anbefaler EU-kommisjonen å oppmuntre alle medlemslandene til å fremme Open Access for offentliggjøre og synliggjøre all forskning som er offentlig finansiert. De anbefaler videre at forskere skal lagre post-print eller tidsskriftets versjon i åpne arkiv senest 12 måneder etter publisering, men at seks måneder eller kortere embargotid bør være målet. Dette er i samsvar med ERCs krav om at lagring av forskningsresultater ERC-finansierte forskningsresultater skal lagres i åpne arkiv senest seks måneder etter publisering¹². Også EU-kommisjonen krever lagring i åpne arkiv, og har lansert et pilotprosjekt under 7. rammeprogram med retningslinjer som tar hensyn til de forskjellige fagdisiplinenes egenart og publiseringspraksis. Begrunnelsen for EUs pilotprosjekt er en forventning om at åpen tilgang til forskningsresultater vil bidra til

⁹ http://oad.simmons.edu/oadwiki/Declarations_in_support_of_OA

¹⁰ <http://www.earlham.edu/~peters/fos/bethesda.htm>

¹¹ <http://oa.mpg.de/openaccess-berlin/berlindeclaration.html>

¹² ERC Scientific Council Guidelines for Open Access, 2007

vitenskapelig framskritt, innovasjon og videreutvikling av kunnskapsøkonomien. Pilotprosjektet omfatter ca 20 % av budsjettet for 7RP og dekker utvalgte delprogram¹³.

Foreningen for ledere av forskningsråd i Europa (EUROHORC) har anbefalt sine medlemsland å undertegne Berlindeklarasjonen¹⁴. Foreningen har samtidig tilrådd medlemslandene å følge EURABs anbefalinger i arbeidet med å fremme fri tilgang.

Også European University Association (EUA) vedtok i mars 2008 retningslinjer og anbefalinger relatert til Open Access med hovedfokus på institusjonelle arkiver og egenarkivering¹⁵. Se også kapittel 2.3 (under) for mer informasjon om utviklingen ved universiteter og høyskoler. EUAs anbefalinger retter seg mot tre nivåer: institusjonsledelsen, de nasjonale rektorkonferansene og EUA.

Flere forskningsfinansierende aktører i enkeltstående europeiske land knytter nå vilkår om lagring av fagfelleverderte artikler i åpne arkiv til sine forskningsbevilgninger. I Norges forskningsråds innstilling til Kunnskapsdepartementet finnes en grei oversikt over hvilke, men vi vil spesielt nevne her de syv forskningsrådene under Research Council United Kingdom (RCUK), Wellcome Trust og German Research Foundation (DFG, Tyskland). Enkelte av disse oppmuntrer i tillegg til publisering i Open Access-tidsskrifter og kan dekke utgifter til slik publisering. Også større forskningsinstitusjoner og interesseorganer arbeider aktivt for å fremme Open Access, deriblant Max Planck Society og CERN.

Vetenskapsrådet i Sverige har tidligere meddelt at de ikke vil kreve at forskere som mottar støtte skal lage fagfelleverderte artikler i åpne arkiv før juridiske spørsmål om opphavsrett er avklart, og før alle universiteter i Sverige har etablert lokale arkiv for sine egne forskeres publikasjoner. En nylig gjennomført utredning av juridiske spørsmål knyttet til Open Access konkluderer med at opphavsretten ikke trues ved en innføring av krav i Vetenskapsrådets generelle kontraktsvilkår. En spørreundersøkelse Vetenskapsrådet har gjennomført blant universiteter og høyskoler viser imidlertid at lagring i åpne arkiv ikke er mulig ved alle institusjoner. Administrasjonen i Vetenskapsrådet vil derfor ikke på det nåværende tidspunkt anbefale sitt styre at krav om lagring i åpne arkiv blir inkludert i kontraktsdokumentene.

Forsknings- og Innovationsstyrelsen i Danmark har nedsatt en intern arbeidsgruppe som har i oppdrag å komme med anbefalinger om Open Access. Forskningsrådet for Kultur og Kommunikasjon (FKK) under Det Frie Forskningsråd i Danmark satte i 2008 som vilkår for tildeling av støtte til tidsskrifter at papirtidsskrifter skal ha en hjemmeside hvor artiklene blir tilgjengelige i elektronisk form innen et år etter utgivelse og at elektroniske tidsskrifter skal være fritt tilgjengelige.

Nettstedet Juliet som driftes av Sherpa/Romeo har også en oversikt over policyvedtak ved forskningsfinansierende institusjoner¹⁶.

¹³ http://ec.europa.eu/research/science-society/scientific_information

¹⁴ General Assembly, 18.april 2008

¹⁵ http://www.eua.be/fileadmin/user_upload/files/Policy_Positions/Recommendations_Open_Access_adopted_by_the_EUA_Council_on_26th_of_March_2008_final.pdf

¹⁶ <http://www.sherpa.ac.uk/juliet/index.php>

Blant internasjonale aktører som jobber for Open Access har arbeidet for å fremme lagring i åpne arkiv høyest prioritet, men det fremheves også at publisering i Open Access tidsskrifter er viktig. I USA ser en mye av den samme utviklingen som i Europa. National Institute of Health (NIH) krever at fagfellevurderte og aksepterte artikler som er resultat av støtte fra NIH skal lagres i PubMed Central senest 12 måneder etter publisering. Canadian Institutes of Health Research (CIHR) er strengere når det gjelder artikkelens embargoperiode. De krever at fagfellevurderte artikler skal lagres i hensiktsmessige åpne arkiv (som PubMed Central eller institusjonelle arkiv) senest seks måneder etter publisering. CIHR oppmuntrer også til publisering i Open Access-tidsskrift og dekker kostnader forbundet med dette. Det er forskjell på om de forskningsfinansierende aktørene *krever* lagring eller om de kun *oppfordrer* til lagring i åpne arkiv. Det kan synes som om anbefalinger alene har liten effekt, under 5 % etterkom NIHs oppfordring om lagring av publiserte artikler i åpne arkiv. På bakgrunn av dette har nå NIH innført krav om slik lagring¹⁷.

2.3 UH – institusjonene internasjonalt

Når det gjelder utviklingen ved universiteter og høyskoler, vises det til Registry of Open Access Repository Material Archiving Policies (ROARMAP) for oversikt over policyvedtak¹⁸. Til nå er det litt over 20 universitetsvedtak som er registrert i ROARMAP. Det har tatt lengre tid for universitetene å vedta policyer for Open Access enn det har for rene finansierende forskningsinstitusjoner, men i 2008 vedtok både Harvard Law School, Harvard Faculty of Arts and Sciences og Stanford University's School of Education krevende policyer for egenarkivering.

Det er store forskjeller fra land til land når det gjelder hvilke organisasjoner som ligger i front og påvirker lokalt, og også i forhold til engasjement ved de nasjonale rektorkonferansene. DRIVER-prosjektet har en nettside som også gir greie statusrapporter om utviklingen i de ulike EU-landene¹⁹.

På nordisk nivå har mye av utviklingen og engasjementet vært drevet fram ved enkeltinstitusjoner. Sveriges Universitets- og högskoleförbund (SUHF) undertegnet Berlindeklarasjonen i 2004. I Sverige har 6 UH-institusjoner har en Open Access-policy som anbefaler forskerne å publisere i Open Access tidsskrifter der det er mulig, og flere institusjoner har vedtak om registrering av forskningspublikasjoner og også anmodning om egenarkivering. Flere har også vedtak om innlevering av studentarbeider og doktorgradsavhandlinger. Det er best dekning på deponering av student- og doktorgradsarbeidet, og mindre enn 10 % dekning av vitenskapelig publisering²⁰. Lunds universitet i Sverige driver tjenesten Directory of Open Access Journals²¹. Lunds universitet var også blant de første i Norden til å vedta en Open Access policy.

¹⁷ SPARC (2006) Open Access Newsletter, Issue 100, august 2

¹⁸ <http://www.eprints.org/openaccess/policysignup/>

¹⁹ <http://www.driver-support.eu/national/countries.html>

²⁰ [http://www.suhf.se/BinaryLoader.axd?OwnerID=51bfc2f3-8841-4d55-b08e-](http://www.suhf.se/BinaryLoader.axd?OwnerID=51bfc2f3-8841-4d55-b08e-e54dfc8e8014&OwnerType=0&PropertyName=Files&FileName=E-publicering%20jan-08.pdf)

[e54dfc8e8014&OwnerType=0&PropertyName=Files&FileName=E-publicering%20jan-08.pdf](http://www.suhf.se/BinaryLoader.axd?OwnerID=51bfc2f3-8841-4d55-b08e-e54dfc8e8014&OwnerType=0&PropertyName=Files&FileName=E-publicering%20jan-08.pdf)

²¹ <http://www.doaj.org/>

I mai 2008 vedtok Helsingfors Universitetet i Finland en policy som krever innlevering og tilgjengeliggjøring av artikler, med virkning fra 1. januar 2010. Det er ennå for tidlig å si noe om reaksjonene på vedtaket og hvordan det er tenkt implementert.

I Danmark vedtok Danmarks tekniske Universitet i 2006 retningslinjer for vitenskapelig publisering som i stor grad følger Open Access-prinsipper og pålegger forskerne å beholde rettigheter til egne publikasjoner slik at de kan lagres og gjenbrukes på universitet. Andre universiteter er også engasjert seg, men foreløpig ikke så systematisk som DTU.

Nordbib-samarbeidet, som sorterer under NordForsk, har også bidratt til mer oppmerksomhet om Open Access på nordisk nivå, blant annet gjennom avvikling av konferanser og utarbeidelse av statusrapporter om Open Access i de nordiske land²².

Flere og flere av UH-institusjonene kobler forskningsdokumentasjon og de institusjonelle arkivene. Enkelte institusjoner har brukt det institusjonelle arkivet som utgangspunkt for registrering av institusjonenes forskningsvirksomhet, og flere av policyvedtakene startet med at universitetene krevde registrering av publiseringsaktiviteten. Noen krever umiddelbar innlevering, men tillater forsinket tilgjengelighet/offentliggjøring, såkalt "Immediate-Deposit & Optional-Access" (ID/OA) eller dual deposit/release²³. Denne modellen legger opp til at forfatteren deponerer artikkelen i institusjonsarkivet umiddelbart etter at den er godkjent for publisering, men at tilgangen til artikkelen avhenger av hva forfatteren ønsker, samt ulike former for adgangsbegrensning som embargo etc. Da vil artikkelen ligge søkbar og tilgjengelig med metadata veldig tidlig, og vil kunne "låses opp" automatisk når embargoperioden er over. I Harvard-modellen gir forskeren universitetet tillatelse til å publisere artikkelen i institusjonsarkivet, men det er mulig å søke om fritak. Det nye med Harvard-vedtaket var at det har vært drevet frem fra faglig side, ikke administrativt.

Flere aktører er villige til å betale for publiseringskostnader forbundet med publisering i Open Access tidsskrift. Gjennomgående understrekes det imidlertid at en ikke må ta fra forskere retten til selv å bestemme hvilke tidsskrift de ønsker å publisere i.

Vedtak ved store, betydningsfulle institusjoner har effekt. Når større forskningsfinansierende institusjoner som NIH, Wellcome Trust og Max Planck krever lagring og tilgjengeliggjøring av forskningsresultater, virker dette inn på mindre land og institusjoner fordi man ser at forlag også begynner å ta hensyn til kravene fra de store institusjonene. Det samme gjelder vedtak i EU. Tilsvarende virkning ser man av anbefalingene fra EUA, og av vedtakene fattet ved universiteter som Harvard Law School og Harvard Faculty of Arts and Sciences. En undersøkelse blant nesten 1300 forskere fra 2005 viste at 81 % av dem ville godta et mandat om en eller annen form for egenarkivering dersom det ble vedtatt av institusjonene de var ansatt ved²⁴.

²² <http://www.nordbib.net/>

²³ <http://www.earlham.edu/~peters/fos/newsletter/08-02-06.htm#dual> og <http://openaccess.eprints.org/index.php?archives/71-gui.d.html>

²⁴ Alma Swan: The culture of Open Access: researchers' views and responses <http://eprints.ecs.soton.ac.uk/12428/1/asj7.pdf>

2.4 Norge

UHR anbefalte i brevet til medlemsinstitusjonene i begynnelsen av 2005 å

1. *”Drive en aktiv opplysningsvirksomhet om nødvendigheten av åpen tilgang til forskningsresultater og om de nye muligheter for publisering gjennom ”open access journals” som eksisterer*
2. *inngå institusjonelle fellesløsninger om forfatterbetaling med utgivere av ”open access journals” som kan stimulere forfatterne til å bruke slike tidsskrifter og dessuten finansiere på ad hoc- basis publisering av enkeltartikler i tidsskrifter med forfatterbetaling*
3. *oppfordre til publisering i ”open access journals” med fagfellevurdering på like linje med tilsvarende trykte tidsskrifter*
4. *opprette/videreutvikle institusjonelle, åpne publiseringsarkiv som kan gi et dekkende bilde av institusjonens forskning og som gir søkeadgang for alle*
5. *samarbeide med andre institusjoner om felles publiseringsarkiv*
6. *vedta retningslinjer som anbefaler forfatterne å parallellpublisere vitenskapelige artikler i institusjonens publiseringsarkiv*
7. *bidra til løsninger som sikrer at publiseringsarkivene spiller nært sammen med fellessystemene for forskningsdokumentasjon (FRIDA/BIBSYS) slik at forskernes publiseringsrapportering blir enklest mulig og slik at det kan lages portalløsninger som gir en mest mulig fullstendig oversikt over og tilgang til institusjonenes forskningsresultater*
8. *bidra til at læremateriell og avhandlinger (master- og doktorgradsavhandlinger) blir inkludert i institusjonelle publikasjonsarkiver.*
9. *vedta retningslinjer som anbefaler forfatterne å parallellpublisere vitenskapelige artikler i institusjonens publiseringsarkiv*
10. *bidra til løsninger som sikrer at publiseringsarkivene spiller nært sammen med fellessystemene for forskningsdokumentasjon (FRIDA/BIBSYS) slik at forskernes publiseringsrapportering blir enklest mulig og slik at det kan lages portalløsninger som gir en mest mulig fullstendig oversikt over og tilgang til institusjonenes forskningsresultater.”*

Det har skjedd mye på fire år, og generelt kan man si at norske institusjoner har kommet et godt stykke på vei i forhold til disse anbefalingene, og også sett i lys av anbefalingene i kapittelet foran. Vi viser for øvrig til kapittel 4 for status i forhold til utviklingen av infrastruktur og institusjonelle arkiver i Norge og 5 om forlag og publisering.

Potensialet

Norske myndigheter har allerede tatt et betydelig skritt fremover i forhold til vitenskapelig publisering ved å legge inn vitenskapelig publisering som en del av den resultatbaserte forskningskomponenten i finansieringssystemet for norske universiteter og høyskoler. Formålet med dette blant annet å få mer systematisk kunnskap om norsk forskning ved å tilrettelegge publiseringsdata av høy kvalitet. I tillegg ønsket man et bedre statistikkgrunnlag for rapportering som grunnlag for den resultatbaserte finansieringsmodulen. Ordningen har vært i drift siden 2004 og fra 2005 har vi hatt tilnærmet komplette data for all vitenskapelig publisering ved universiteter og høyskoler i Norge.

Rundt 2 % av norske forskningsresultater var tilgjengelige via norske institusjonelle arkiver i 2007. UHR fikk utført en undersøkelse av norsk publisering (vitenskapelige artikler) i 2005-2006 og i forhold til hvor mange av dem som i teorien kunne ha vært deponert i et institusjonelt arkiv i post-print versjon, dvs etter fagfelleevaluering. Undersøkelsen er utført av hovedbibliotekar Sigbjørn Hernes fra Høgskolen i Lillehammer og viste at av 19070 artikler fra 2005-2006 kunne 47 % av de ferdig publiserte artiklene vært lagt ut i institusjonsarkiv²⁵. Dette viser at det er et utnyttet potensial i forhold til at norske forskningsresultater kan bli tilgjengelig for langt flere. Estimater gir et forsiktig anslag, og det er grunn til å tro at potensialet er høyere i og med at et økende antall forlag tillater lagring og tilgjengeliggjøring i institusjonelle arkiver. Dette avdekkes ikke i undersøkelsen fordi oversikten over forlagenes retningslinjer ikke dekker norsk publisering på tidsskriftnivå. Undersøkelser ved andre institusjoner i Norge viser en langt høyere potensiell arkiveringsmulighet enn denne undersøkelsen. NTNU anslo i 2007 at publikasjoner i 91 % av institusjonens mest brukte tidsskrifter kunne egenarkiveres²⁶.

En oppdatering av undersøkelsen for 2007 viser en nedgang til 40 %²⁷. Det er ikke entydige svar på hva nedgangen skyldes, men en mulig forklaring kan være at norske forskere publiserer enda mer i kanaler som ikke er dekket på tidsskriftnivå i oversikten over forlagenes policy.

Norske retningslinjer

Kunnskapsdepartementet signaliserte positiv holdning til Open Access i St.meld. nr. 20 (2004-2005) Vilje til forskning, men har i liten grad fulgt opp med konkrete tiltak så langt. Flere norske institusjoner har per i dag forankret mål og tiltak for fri tilgang i sine strategier. Noen institusjoner har startet med innlevering av mastergradsoppgaver. Ved Universitetet i Bergen tas det sikte på at universitetsstyret skal vedta en politikk for institusjonen i løpet av 2009. Ved UiT har universitetsdirektøren besluttet at alle masteroppgaver f.o.m. 1. januar 2008 skal innleveres til sensur og trykking gjennom et innleveringssystem som er integrert med det institusjonelle arkivet Munin. Tilsvarende ordning for innlevering av doktorgradsarbeider er planlagt. Det arbeides med en styresak om publiseringsstrategi for UiT der spørsmålene om institusjonell strategi mht. Open Access også er tatt opp. Ved NTNU har rektor har besluttet at det fra 01.01.08 skal innføres et institusjonelt arkiv ved NTNU med obligatorisk innlevering av doktorgradsarbeider og anbefaling om innlevering av vitenskapelige publikasjoner²⁸. Universitetet i Agder har nylig vedtatt en strategi for Open Access, og ved Universitetet i Stavangers strategi omtales også Open Access. Forskningskomiteen ved Universitetet i Oslo fattet i februar 2008 vedtak i om at forskere ved Universitetet i Oslo skal oppfordres til å innlevere en post-print versjon av alle sine vitenskapelige artikler fra 2010, men vil avvete resultatet av UHRs arbeidsgruppe før videre handlingsplan for dette utarbeides. Flere andre universiteter og høyskoler har også vedtak eller er nå i gang med å utarbeide strategier for bruk av de institusjonelle arkivene. Helsebibliotekets institusjonelle arkiv HeRA ble etablert i 2007 og desember 2008 vedtok Kunnskapsdepartementet at alle vitenskapelige arbeider med forfattertilknytning i helseforetakene skal gjøres tilgjengelig i HeRA.

²⁵ Undersøkelsen er tilgjengelig på UHRs web på

http://www.uhr.no/documents/Publisering_og_forlagspolicy_Open_Access.pdf

²⁶ http://www.ub.ntnu.no/ubit/nyhet_vedlegg/Institusjonelt_Arkiv_ved_NTNU_2007.pdf

²⁷ http://www.uhr.no/documents/Oppdatering_potensiell_OA_2007_.doc

²⁸ Se fotnoten over. Arbeidsgruppens anbefalinger har fått full tilslutning fra et samlet dekanmøte.

I motsetning Til rette vedkommende: andre land trenger ikke norske institusjoner vedtak og retningslinjer lokalt i forhold til registrering av forskningsdokumentasjon. Norge var tidlig ute med innføringen av registreringen av vitenskapelig publisering. Slik sett kan man hevde at Norge har det beste utgangspunkt for å kunne være et foregangsland også i forhold til fri tilgang til norske vitenskapelige publikasjoner. Lov om universiteter og høyskoler som har til formål å legge til rette for at universitetene og høyskolene skal kunne tilby høyere utdanning og utføre forskning på høyt internasjonalt nivå, samt å formidle kunnskap om Universitetets virksomhet²⁹. Og i målstrukturen til norske universiteter og høyskoler sier Kunnskapsdepartementet at universiteter og høyskoler skal medvirke til å spre og formidle resultater fra forskning og kunstnerisk utviklingsarbeid, samt medvirke til innovasjon og verdiskapning basert på disse resultatene³⁰. Problemstillingene rundt Open Access og egenarkivering er imidlertid komplekse, og konsekvensene av ulike tiltak kan i mange tilfeller være vanskelig å overskue. Arbeidsgruppen mener likevel at en nasjonal stillingtagen til spørsmålet om fri tilgang til offentlig finansierte forskningsresultater kan forsvares.

I Norge har vi som nevnt kommet langt når det gjelder etablering av åpne, institusjonelle arkiver (jf pkt 2.4), men det gjenstår fortsatt mye når det gjelder strategiutvikling og institusjonell forankring mht. bruken av arkivene og publisering i Open Access-tidsskrifter. Bibliotekene har hatt og vil fortsatt ha en støttefunksjon og pådriverrolle, men man kommer ikke videre uten faglig forankring.

EUA anbefaler at institusjonene krever at forskerne deponerer en kopi av artikkelen umiddelbart etter at artikkelen er godkjent for publisering. Embargo kan eventuelt settes på i det institusjonelle arkivet. UHRs arbeidsgruppe støtter denne anbefalingen og foreslår at det også i Norge satses på å videreutvikle de institusjonelle arkivene. Lagring i institusjonelle arkiver gir en merverdi fordi de sørger for sikkerhetskopier, langtidsoppbevaring og gjenfinnbarhet. Til artikkelen er det knyttet ID og metadata som er kvalitetssikret, og den gir økt tilgjengelighet via eksterne søkemotorer og databaser. Institusjonelle arkivene sikrer også bevaring for ettertiden når forskeren ikke lenger er tilknyttet institusjonen.

For at fordelene ved et slikt arkiv skal kunne realiseres, må andelen av vitenskapelig materiale i arkivene over en kritisk masse. En satsing på videreutvikling av institusjonelle arkiver utelukker ikke publisering i Open Access-tidsskrifter og disse to tilnærmingene følger hverandre, men i ulikt tempo. Utdyping av anbefalingene og konsekvenser behandles mer inngående i kapittel 4 og 5.

Høyskolene i Telemark, Oslo og Lillehammer har vedtatt at det skal følge økonomiske insentiver med tilgjengeliggjøring i arkivene. Det er for tidlig å si noe om effekten av dette, og arbeidsgruppen mener at det ikke bør innføres insentiver knyttet til finansieringsmodellen nå. Det kan eventuelt utredes på sikt.

Forskningsrådet har arbeidet parallelt med UHRs arbeidsgruppe for å klargjøre sine prinsipper i forhold til Open Access og vedtok i Hovedstyremøte 27. januar 2009 prinsipper for tilgang til

²⁹ Universitetsloven § 1-1

³⁰ http://www.regjeringen.no/upload/KD/Vedlegg/UH/St.prp%201/F_4221_uh_09.pdf

vitenskapelig publisering. Det innebærer blant annet krav om at vitenskapelig publisering som kommer fra prosjekter finansiert av Forskningsrådet skal lagres i åpne arkiv og gjøres offentlig tilgjengelig. Arbeidsgruppen mener det er positivt at Forskningsrådet gjennom sin politikk i forhold til Open Access kan bidra til at flere forskningsresultater blir fritt tilgjengelig. Som vist over, har sentrale institusjoners stillingtaken positiv effekt, og det er derfor sannsynlig at et vedtak i Forskningsrådet vil virke positivt inn på norske universiteters og høyskolestrategier og praksis.

Potensialet for å gjøre flere vitenskapelige publikasjoner fritt tilgjengelig er altså til stede, men det vil kreve ressurser. For å få det til, må utfordringer i forhold til kommunikasjon, opplæring, infrastruktur og rettighetsklarering løses. Dette vil vi komme nærmere inn på i kapittel 3, 4 og 5.

Kunnskapsdepartementet bør uttrykke støtte til Open Access i politikktutforming og den videre oppfølging av universiteter og høyskoler.

Kunnskapsdepartementet bør oppfordre institusjonene til å utarbeide strategier og retningslinjer som bidrar til åpen tilgang til forskningsresultater. Kommunikasjon og opplæring bør inngå i dette, og arbeidet bør forankres i institusjonenes strategier for forskning.

Kunnskapsdepartementet bør prioritere videreutvikling og bruk av institusjonelle arkiver. En slik satsing utelukker ikke publisering i Open Access-tidsskrifter.

3 Akademisk frihet og opphavsrett

Kunnskapsdepartementet har i sitt oppdragsbrev til UHR presisert at det ikke er aktuelt å foreslå tiltak som går på bekostning av den akademiske friheten. Forskeres rettigheter setter grenser for hvilke tiltak som kan iverksettes i forhold til Open Access. Spørsmålet om opphavsrett er for omfattende for arbeidsgruppen å gå inn på i detalj, men vi vil legge til grunn gjeldende utgangspunkt. For øvrig viser vi til en utredning om opphavsrett ved Universitetet i Oslo som er ventet i begynnelsen av 2009, senere nevnt som opphavsrettsutvalget³¹. Denne utredningen vil omhandle forholdet mellom institusjon og ansatt og bidra til å avklare grenseflatene mellom institusjonens og ansattes rettigheter.

3.1 Akademisk frihet

Akademisk frihet innebærer at vitenskapelig ansatt har rett til å drive forskning uten påvirkning, innblanding eller fare for sanksjoner fra egen institusjon, myndigheter og andre. Denne retten var inntil nylig ulovfestet i Norge, men ble tatt inn i Universitets og høyskoleloven (LOV 2005-04-01 nr 15) ved en lovendring som trådte i kraft 1. januar 2008. Loven slår fast universitets- og høyskoleansattes individuelle rett til å bestemme problemstillinger, metode og hvordan publisering av arbeider skal skje. Dette innebærer at forskere selv bestemmer hvor de vil publisere en artikkel. Virkemidler som tvinger forskere til å snu sitt publiseringsmønster vil kunne oppfattes som brudd på den akademiske friheten.

Det har vært fremmet argumenter for at egenarkivering (både innlevering og tilgjengeliggjøring av artiklene) bør inn som vilkår i arbeidsavtalene. Andre har hevdet at slike avtaler strider mot forfatters enerett til å tilgjengeliggjøre eget arbeid, og dermed på bekostning av den akademiske friheten. Det har også vært uttrykt skepsis mot å betale for publisering, fordi det potensielt kan føre til situasjoner der institusjonen eller instituttet som finansierer forskningen kan ha preferanser i forhold til hvor artikkelen skal publiseres.

Forfatterbetaling kan være problematisk dersom kostnaden ved publisering blir belastet den enkelte forsker. Man kan tenke seg situasjoner der en forsker ikke får publisert i et Open Access-tidsskrift fordi hun ikke har midlene som skal til, eller kanskje ikke får innvilget søknaden om å dekke utgiftene fra sin institusjon eller institutt. Forfatterbetaling bør derfor komme fra en uavhengig kilde hvor søknad om publiseringsstøtte utløser penger automatisk. Her kan en tenke seg ulike løsninger i form av nasjonale eller institusjonelle ordninger. Pålegg eller styring av hvor forskning skal publiseres vil være et brudd på akademisk frihet. Spørsmålet om forfatterbetaling og forslag til tiltak knyttet til dette diskuteres mer inngående i kapittel 5.

3.2 Opphavsrett

Etter åndsverkloven er det den eller de som skaper åndsverket som har opphavsretten. I utgangspunktet har altså forskeren opphavsretten til sine vitenskapelige arbeider. Vitenskapelige

³¹ Utvalget ble opprettet av rektor ved UiO i 2005 og ledes av professor Ole Sejersted. Innstillingen fra utvalget forventes å foreligge tidlig i 2009.

arbeider har en slik karakter at det ikke er naturlig at rettighetene overdras til arbeidsgiver, med mindre det avtales spesielt. Vilkår om overgang av opphavsrettigheter kan tenkes forhandlet gjennom arbeidsavtalen eller i enkelttilfeller. En arbeidsgiver vil kunne ønske å overta alle opphavsrettigheter til et verk, eller en svært begrenset rett til å utnytte verket på en nærmere bestemt måte, eller ikke noen rettigheter, alt etter hvilket behov institusjonen har. For videre drøfting av dette spørsmålet, viser vi til UiOs opphavsrettsutvalg.

Opphavsrett har særlig blitt trukket frem i forbindelse med institusjonelle arkiver, og problemstillingen er aktuell fordi UHRs arbeidsgruppe anbefaler en satsing på bruk av slike. Ved publisering av vitenskapelige artikler i tradisjonelle tidsskrift er det vanlig at forfatterne gir forlaget enerett til publisering. For at en forfatter skal kunne arkivere og tilgjengeliggjøre artikkelen sin, må forlaget samtykke i dette. Dette må avtales, enten i enkelttilfeller eller i standardvilkårene til forlagene. Utgivere av Open Access-tidsskrifter bruker i stor grad Creative Commons lisenser³², og krever ikke eksklusiv rett til publisering.

Noen forlag gir ikke tillatelse til lagring og tilgjengeliggjøring i institusjonelle arkiv. Andre har restriksjoner på slik arkivering, for eksempel ved at de bare godtar egenarkivering av en preprint av artikkelen. Forskerne gir fra seg rettigheter til utgiver, og det kan argumenteres for at dette strider mot forskernes egne interesser.

Arbeidsgruppen mener at forfatterne bør beholde retten til å tilgjengeliggjøre vitenskapelige publikasjoner i eget arkiv, fagarkiv eller institusjonsarkiv. Dette er i samsvar med anbefalingen i Immaterialrettsutvalget som anbefalte norske institusjoner å styrke de ansattes bevissthet rundt ivaretagelse av egne rettigheter³³. Når det gjelder de norske forlagene er forskernes rettigheter langt på vei ivaretatt. De fleste norske forlagene benytter standardkontraktene til NFF (Norsk faglitterær forfatterforening), og gis i henhold til disse tillatelse til å lagre og tilgjengeliggjøre kopi av artikkelen i det institusjonelle arkivet. Problemstillingen har derfor begrenset betydning for norske forlag.

En standardavtale, hvor forfatteren beholder retten til lagring og tilgjengeliggjøring i institusjonsarkivet, kan være et virkemiddel for å hindre at forfatteren gir fra seg retten til å tilgjengeliggjøre artikkelen via et institusjonelt arkiv. Det pågår for tiden arbeid på europeisk nivå i regi av Knowledge Exchange-samarbeidet for å få forlagene til å endre sine forfatterkontrakter slik at de blir mer i tråd med dette prinsippet. SPARCs Author Addendum³⁴ har ambisjoner om det samme. Flere institusjoner og organisasjoner (Harvard, JISC og SURF³⁵) har også utarbeidet sine egne kontrakter de anbefaler forfatterne å bruke for å sikre seg disse rettighetene³⁶.

Arbeidsgruppen trekker et skille mellom selve *innleveringen* og den *offentlige tilgjengeliggjøringen* av publiserte forskningsresultater og vil unngå begrepet egenarkivering som

³² <http://creativecommons.org/> og <http://www.creativecommons.no/>

³³ Immaterialrettsutvalget s 157 og 158

³⁴ The Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition <http://www.arl.org/sparc/author/index.shtml>

³⁵ Joint Information Systems Committee (JISC) i England <http://www.jisc.ac.uk/> og SURF (the collaborative organisation for higher education institutions and research institutes aimed at breakthrough innovations in ICT) Nederland <http://www.surffoundation.nl/smartsite.dws?ch=ENG&id=5289>

³⁶ http://oad.simmons.edu/oadwiki/Author_addenda

automatisk omfatter begge deler. Innlevering av publiserte artikler er nå frivillig. Arbeidsgruppen mener at sterke grunner taler for at institusjonene skal kunne innføre obligatorisk innlevering. Erfaring viser at anbefalinger om innlevering ikke fører til endringer, mens krav om innlevering gir resultater. Fordi forfatterne innehar opphavsretten til sine tidsskriftartikler er det et spørsmål om institusjonene uten videre kan kreve obligatorisk innlevering. En måte å løse dette på er å innta et vilkår om obligatorisk innlevering i ansettelsesavtalen. Vi henviser til diskusjonen om dette i UiOs opphavsrettsutvalg.

Innlevering av kopi av publisert artikkel vil ikke automatisk føre til tilgjengeliggjøring, men det vil være et første trinn på veien mot Open Access. Forskeren må gi sitt samtykke til at artikkelen blir tilgjengelig i det institusjonelle arkivet. Fordi tilgjengeliggjøring i institusjonelt arkiv er definert som ny publisering, må rettighetsavklaring i forhold til medforfatterskap også foretas. Samtlige forfattere må samtykke til tilgjengeliggjøring i et institusjonsarkiv. Arbeidsgruppen tror at det er stor sannsynlighet for at fleste som blir spurt om å tillate tilgjengeliggjøring ved pliktig avlevering til arkivet, vil gi sitt samtykke dersom fordelene ved å gjøre det kommuniseres tydelig. Mulige restriksjoner, som krav om forsinket tilgjengeliggjøring eller restriksjoner i forhold til brukergruppe, kan eventuelt innarbeides i arkivenes spesifikasjoner.

Ved finansiering fra andre enn arbeidsgiver (for eksempel EU eller Forskningsrådet) kan det tenkes at det stilles krav om at artikler skal gjøres fritt tilgjengelig. Opphavsmannen kan fritt avtale dette. Arbeidsgruppen viser for øvrig til innstillingen fra Forskningsrådet.

3.3 Forlagenes strategier i forhold til lagring og tilgjengeliggjøring i institusjonelle arkiv

Som redegjort for under pkt 2.4, fikk UHR utført en undersøkelse av hvor stor andel av norske vitenskapelige artikler i perioden 2005-2006 som i teorien kunne ha vært deponert i et institusjonelt arkiv. Studien viste at 47 % av de ferdig publiserte artiklene vært lagt ut i institusjonsarkiv, mens tilsvarende tall for 2007 viste en nedgang til 40 %.

Begge undersøkelsene er gjort i forhold til oppslag på nettstedet Sherpa/Romeo som antas å ha den mest komplette oversikt over forlagenes retningslinjer for lagring og tilgjengeliggjøring i institusjonelle arkiver³⁷. Undersøkelsen kobler artiklene fra den norske databasen for statistikk for høgre utdanning (DBH) med treff på tidsskrifter i Sherpa/Romeo-oversikten. Som vist over, må lagring og tilgjengeliggjøring i et institusjonelt arkiv avtales. Det vil si at i tilfeller der forfatteren har inngått en avtale med forlaget som ikke gir tillatelse til lagring eller tilgjengeliggjøring via et institusjonelt arkiv, så må slik tillatelse innhentes før artikkelen legges tilgjengelig via det institusjonelle arkivet. Sherpa/Romeo-oversikten er ikke et autoritativt verktøy som gir denne tillatelsen, men fungerer som et oppslagsverk og barometer på forlagenes strategi.

Det er svært mange varianter av hva forlagene tillater. Som eksempler kan nevnes tidsskriftet ”*The Journal of the acoustical society of America*” er lagt inn i kategorien der forlagene tillater arkivering av postprint (post-fagfelle vurdering), men har samtidig en klausul om at det er kun på

³⁷ Nettstedet Sherpa/Romeo som driftes av University of Nottingham antas å ha den mest komplette oversikt over forlagenes retningslinjer for selvarkivering <http://www.sherpa.ac.uk/romeo/>

forfatterens nettsted at artikkelen kan publiseres. Det vil i praksis si at lagring institusjonsarkivet ikke vil være lovlig. Tidsskriftets hjemmeside har derimot lagt ut alle artikler i fulltekst siden 1929 som er til sags for \$23 per artikkel. Et annet eksempel er *Tidsskriftet for den norske lægeforening* som er lagt inn i kategorien der forfatterne ikke kan arkivere artikler i et eget institusjonsarkiv. Med utgangspunkt i artikkelens bibliografiske opplysninger er det imidlertid mulig å henvise til artikkelen på Legeforeningens eget nettsted hvor alle artikler ligger tilgjengelig i fulltekst. Utgiver ønsker at alle skal kunne ha gratis tilgang til artiklene, men vil at internettbruk av artiklene skal gå gjennom utgivers nettsted. Andre forlag krever for eksempel embargo på artikkelen opp til 24 måneder etter publisering i det trykte tidsskrifter, mens et annet tillater at artiklene arkiveres i et passordbeskyttet institusjonsarkiv, som dermed ikke er tilgjengelig for allmennheten.

I flere tilfeller er det manglende samsvar mellom forlagene/tidsskriftenes strategier i forhold til lagring og tilgjengeliggjøring i et institusjonelt arkiv og kontrakten forlaget inngår med forfatteren når artikkelen skal publiseres.

Undersøkelsen UHR har utført viser imidlertid at Sherpa/Romeo ikke dekker norske og nordiske forlag godt på tidsskriftnivå. Nettstedet Openaccess.no har også en oversikt forlagenes rettighetspolitikk på sine websider, men det burde være mulig å samle dette et sted. Utfordringene er antakelig de samme i flere nordiske land, og det burde derfor kunne ligge godt til rette for samarbeid. Arbeidsgruppen mener Sherpa/Romeo er et nyttig verktøy for på et overordnet nivå, selv om den store variasjonen innenfor kategoriene gir indeksen noe begrenset anvendbarhet. Indeksen er imidlertid i aktiv bruk, derfor er det viktig at Sherpa/Romeo blir bedre ved også å dekke norske og nordiske tidsskrifter og forlag.

3.4 Klarering og versjonshåndtering

Klarering av artikler for lagring og synliggjøring gjøres allerede ved enkelte institusjoner, for eksempel ved UiB og UiT. Universitetsbiblioteket i Bergen klarer stort sett alltid rettigheter på vegne av forfatter. Erfaringen derfra tilsier at mesteparten av opphavsrettsklareringen og korrespondanse med forfattere bør foregå på lokalt institusjonsnivå.

Klarering kan kreve ganske omfattende saksbehandling med kontakt mellom forfatter og saksbehandler. Ofte vil det være nødvendig å for eksempel erstatte versjoner av artikler, trekke filer tilbake og redigere metadata i ettertid. Det vil også kunne bli aktuelt å legge inn annet materiale enn vitenskapelige artikler i arkivet, for eksempel eldre materiale som kun finnes i trykt form, masteroppgaver og avhandlinger, videoer, lydfiler, presentasjoner etc. Det er da viktig at forskerne og studenter forholder seg til samme instans for klarering av rettigheter og saksbehandling. Det finnes i dag flere tilsvarende digitale systemer for tilgjengeliggjøring ved institusjonene, innen musikk og læringsmateriell. For institusjonene kan det være hensiktsmessig å samle kompetanse og ressurser på institusjonsnivå (institusjonell publiseringstjeneste) fordi de samme utfordringene m.h.t. for eksempel klarering av rettigheter vil være aktuelle ved flere systemer.

Den versjonen som er tilgjengelig via det institusjonelle arkivet er som regel ikke forlagets pdf. Hvilken versjon som kan legges ut kan også variere fra forlag til forlag. Dette kan oppfattes som

problematisk dersom det er store forskjeller på versjonen som er tilgjengelig via et institusjonelt arkiv og forlagets pdf. Det bør derfor arbeides for at versjonen som gjøres tilgjengelig i det institusjonelle arkivet er innholdsmessig mest mulig lik den publiserte versjonen. Den beste løsningen på sikt vil være å lagre og tilgjengeliggjøre forlagets pdf-versjon. Enkelte forlag krever dette, men det er store variasjoner mht. hva som tillates. Betydningen av hvilken versjon som tilgjengeliggjøres i et institusjonelt arkiv varierer også mellom fagområder. Noen fags forskere har lang tradisjon for å dele og legge ut pre-prints (for eksempel fysikk som bruker ArXiv³⁸), mens forskere på andre fagområder foretrekker andre løsninger. Arbeidsgruppen mener det bør komme tydelig frem i de institusjonelle arkivene hvilken versjon som er lagt ut og hva som er status på dokumentet.

Kunnskapsdepartementet bør anbefale norske institusjoner å styrke de ansattes bevissthet om egne rettigheter slik at de i større grad beholder retten til tilgjengeliggjøring i eget arkiv, fagarkiv eller institusjonsarkiv.

Arbeidsgruppen skiller mellom innlevering og tilgjengeliggjøring. Arbeidsgruppen mener det er grunnlag for å stille krav om innlevering av vitenskapelige artikler i institusjonenes arkiver. Institusjonene bør selv vurdere om de vil innarbeide slike krav i sine retningslinjer. Kopier av publiserte vitenskapelige artikler gjøres tilgjengelige og søkbare via det institusjonelle arkivet, etter forfatterens valg.

Sherpa/Romeo bør oppfordres til å utvide til også å omfatte de norske og nordiske tidsskriftene som norske forskere publiserer i. Det kan eventuelt gjøres av NORA, i samarbeid de andre nordiske landene.

³⁸ <http://arxiv.org/>

4. Infrastruktur

For at institusjonen skal kunne gå inn for pliktig innlevering av forskningspublikasjoner må infrastrukturen fungere. God infrastruktur handler om tilrettelagte arkiver som er enkle i bruk og koplet til det forskningsdokumentasjonssystemet som institusjonene benytter. I tillegg innebærer det administrativ oppfølging i forhold til rettighetsklarering og kommunikasjon/informasjon om fordelene ved åpen tilgang gjennom institusjonelle arkiver. Innlevering av kopi av publisert artikkel vil, som nevnt i kapittel 3, ikke automatisk føre til tilgjengeliggjøring. Tilgjengeliggjøring av institusjonelle arkiver bør oppleves som en ønsket løsning og gi en merverdi både for forskeren og institusjonen.

I dette kapittelet vil vi gå nærmere inne på problemstillinger knyttet til infrastruktur, herunder institusjonelle arkiver i Norge og kobling mellom forskningsdokumentasjonssystemet og institusjonelle arkiver.

4.1 Institusjonelle arkiver

Institusjonelle arkiver (som også kalles vitenarkiver, digitale arkiver, institusjonelle repositorier), er databaser for fri tilgjengeliggjøring av vitenskapelig materiale på internett, høstbare i henhold til OAI-PMH (Open Archives Initiative – Protocol for Metadata Harvesting). Ifølge Directory of Open Access Repositories³⁹, er det etablert nær 1300 institusjonelle arkiver på verdensbasis. Det har vært en utbredt misforståelse at institusjonelle arkiver også er publiseringskanalen, men det er ikke riktig. Hensikten med institusjonelle arkiver er at publisert materiale lagres, indekseres og gjøres tilgjengelig for søk.

Institusjoner med større samlinger er for eksempel CERN, University of Cambridge og University of Southampton. Eksempler på fagspesifikke samlinger er PubMed Central, ArXiv og RePEc (Research Papers in Economics). Det finnes også eksempler på arkiver som fokuserer på toppforskning, herunder Cream of Science i Nederland gir tilgang til artikler fra landets beste forskere, og et svensketablert prosjekt høsten 2008 som skal gi tilgang til forskningsresultater fra Nobelprisvinnere.

I løpet av de siste 4–5 år er det etablert et 30-tall institusjonelle arkiver ved norske institusjoner. Noen institusjoner drifter arkivene alene, noen gjør det i fellesskap, mens andre har outsourcet driften. Alle de 7 universitetene har arkiver. UMB har i dag i drift en løsning hvor Bibsys fungerer som arkiv. UMB inngår også i Brage-konsortiet, men det nye arkivet er ennå ikke i drift. Av de 7 vitenskapelige høyskoler og kunsthøyskoler er det kun NHH som har et arkiv i drift. NIH har avtale med Bibsys Brage, men har ennå ikke innhold. Arkitekt- og designhøgskolen i Oslo og Norges musikkhøgskole har vært i kontakt med Bibsys Brage, men har ikke inngått avtale. Blant de statlige høyskolene er det god dekning (20 arkiv/24 institusjoner), selv om mange av arkivene (7) ennå er tomme. De aller fleste høyskoler inngår i Bibsys Brage. HiO har vedtak om å opprette arkiv, men løsningen er ennå ikke klar. HiF og Samisk høgskole har vært i kontakt med Bibsys Brage men har foreløpig ikke tegnet avtale. HiTø fusjonerte med UiT fra årsskiftet, og vil heretter

³⁹ <http://www.openoar.org/>

bruke Munin. Private høyskoler med statsstøtte har i mindre grad utviklet arkiver (4 arkiver ved 21 institusjoner), og kun to av dem inneholder så langt dokumenter. De tre private vitenskapelige høyskolene har alle arkiver gjennom Bibsys Brage, men kun Misjonshøgskolen har dokumenter i arkivet. Ingen private høyskoler uten statstilskudd men med eksamensrett (8) eller andre utdanningsinstitusjoner (6) har arkiver. UNIS har vært i kontakt med Bibsys Brage, men har ikke inngått avtale. Politihøgskolen har avtale med Bibsys Brage, men har ennå ikke lagt inn dokumenter.

Blant forskningsinstitutter og lignende finnes det i dag 13 arkiver, 11 av disse inneholder dokumenter. 4 av disse 11 institusjonene bruker NORAs løsning for institusjoner som ikke har eget OAI-PMH-kompatibelt arkiv. Statistisk sentralbyrå og Norsk Folkemuseum har vært i kontakt med Bibsys Brage, men har ikke inngått avtale. HeRA er et fagspesifikt arkivtilbud for hele helsesektoren, hvor teknisk drift gjøres av Open Repositories, et datterselskap av BioMed Central. For mer informasjon om status, vises til den norske nettsiden openaccess.no som driftes av NORA⁴⁰.

Andelen av vitenskapelige tidsskrifter i norske institusjonelle arkiver er lav og per i dag er det kun rundt 2% av de publiserte artiklene som også kan nås via et institusjonelt arkiv. En stor andel av innholdet i arkivene er studentarbeider og andre dokumenter⁴¹. Arbeidsgruppen foreslår at tiltak for å øke andelen vitenskapelige artikler prioriteres.

Kvalitet i de institusjonelle arkivene er viktig. Fra flere hold har det vært uttrykt kritikk av arkivene fordi de har inneholdt en sammenblanding av ulike dokumenttyper. Det er også en viss skepsis i forhold til hvilken versjon som legges inn i institusjonsarkivene. Manglende kvalitet svekker forskernes tillit til arkivet. Denne tilliten er samtidig avgjørende for at de samme forskerne skal være villige til å fylle arkivene med ønsket materiale. Arbeidsgruppen ser ikke noe i veien for at studentarbeider og annet materiale blir tilgjengeliggjort gjennom institusjonsarkivet, men det er viktig at det går tydelig frem i inndelingen av arkivene hva som er hva. Da vil også hensikten med arkivet bli tydeligere og det vil bli oppfattet som seriøst.

4.2 Det nasjonale aspektet for institusjonelle arkiver

Det er viktig å skille mellom arkivet som teknisk infrastruktur og det synlige arkivet på nett. Arkiver som utad fremstår som forskjellige, kan teknisk sett være en del av samme database eller av samme driftsmiljø. Det kan diskuteres om det er hensiktsmessig med ett felles nasjonalt arkiv eller om det beste er lokale arkivløsninger, som vi har flest av i dag.

Lokale institusjonelle arkiver tilgjengelig på internett gir både bedre nytte av arkivet i markedsføringen og synliggjøringen av den enkelte institusjon. Lokale løsninger gir også så større grad av forpliktelse når det gjelder innhold enn et felles arkiv. I forhold til utgivere vil

⁴⁰ <http://www.ub.uio.no/nora/naaister/search.html>

⁴¹ Den 6. november 2008 i var det registrert totalt 19892 dokumenter i NORA[□]. Prosentvis utgjør masteroppgaver 44,7 %, andre studentoppgaver 11,4 %, doktoravhandlinger 7,4 % og øvrige dokumenttyper som knytter seg til vitenskapelig personales faglige aktivitet 36,4 %. Av innholdet er 10,9 % klassifisert som fagfelleverdert. Dette er enten doktoravhandlinger, som automatisk ansees som fagfelleverdert, eller andre dokumenter som manuelt er merket som fagfelleverdert av det lokale arkivet, ut fra

institusjonenes egne arkiver på nett gjøre det mer legitimt å lagre og tilgjengeliggjøre artikler. Mange utgivere tillater dette i «forfatterens institusjonelle arkiv» og arkivering i et flerinstitusjonelt arkiv på nett kan være et brudd med slike forutsetninger. Individuelt arkiv er også driftsmessig den eneste løsningen for institusjoner som ønsker å gjøre tilpasninger til lokale behov. En viktig grunn til at Universitetet i Tromsø har fått god kontroll på innleveringen av masteroppgaver, er at det har kunnet skreddersy løsninger for eget formål.

Det er vesentlige kostnader knyttet til kompetanseutvikling rundt bruk av systemet og kvalitetssikring av informasjon i forhold til standarder. Små institusjoner vil derfor kunne ha fordeler av samarbeid hvor IT-drift, brukerstøtte og kvalitetssikring kan ivaretas av en felles funksjon. HeRA og Brage representerer hver for seg delvise svar på slike utfordringer.

Det nasjonale aspektet kan ivaretas selv om institusjonene har lokale løsninger, det viktige er at arkivene bygger på felles standarder som sikrer søkbarhet på tvers i arkivene. Arbeidsgruppen mener at det kan være grunn til å se på behovet for og organiseringen av langtidslagring nasjonalt, og mener at dette bør avklares med Nasjonalbiblioteket. Datafangst til og kvalitetssikring av de institusjonelle arkivene må være et institusjonelt ansvar. For å sikre tilgang og gode søkemuligheter må arkivene bygge på felles standarder. Institusjonelle arkiver ved forskningsinstituttene bør følge samme prinsipper. Institusjonene bør fritt kunne velge å inngå samarbeid om felles løsninger

UH-Bibliotekene har spilt en pådriverrolle i utviklingen av Open Access og er en viktig del av infrastrukturen. Ved de fleste institusjoner er det biblioteket som ivaretar og drifter det institusjonelle arkivet og tar seg av/bistår i forhold til rettighetsklarering med mer.

NORA

NORA (Norwegian Open Research Archive)⁴² startet i 2004 som et samarbeid mellom universitetsbibliotekene ved UiO, UiB, NTNU og UiT med prosjektmidler fra ABM-utvikling. Driften i 2008 ble finansiert fra Kunnskapsdepartementet for 2008. NORA tar i dag sikte på å favne alle institusjoner i UH-sektoren samt forskningsinstitusjoner utenfor UH-sektoren. NORA er en nasjonal søketjeneste for de institusjonelle arkivene i Norge. Oppbevaringen av dokumentene ligger i de enkelte institusjonelle arkivene. NORA gjør det mulig å søke i metadataene knyttet til alle dokumenter som befinner seg i de institusjonelle arkivene. Uten NORA måtte man gått inn i hvert eneste institusjonelle arkiv for å finne alt som ligger lagret i de institusjonelle arkivene fordi Google ikke indekserer alle institusjonelle arkiv i Norge. Google er derfor ennå ikke noe godt alternativ til NORA.

Gjennom flere års samarbeid og utvikling av felles standarder har NORA sørget for at de norske arkivene utad fremstår som en enhet, med tilsvarende større gjennomslagskraft. Dette har også resultert i at norske institusjonelle arkiver kan bli mer synlige fordi Norge kan tilby internasjonale tjenester (aggregatorer, overlay-tjenester m.m.), som høsting av Open Access-materiale fra ett sted, fremfor at disse tjenestene må forholde seg til flere titalls enkeltarkiver. NORA tilbyr også tilpasning av metadata slik at de lokale, norske standardene kan transformeres til ulike behov hos

⁴² <http://www.ub.uit.no/wiki/openaccess/index.php/NORA>

de internasjonale tjenestene, herunder det EU-finansierte DRIVER-prosjektet⁴³ og DEEP⁴⁴ som er en europeisk portal for europeiske digitale doktoravhandlinger). Tjenesten gjør at norske dokumenter kan få maksimal synlighet internasjonalt, noe som bør være i både forskernes og institusjonenes interesse.

NORAs prosjektledere og prosjektgruppe har drevet aktiv, utadrettet virksomhet med informasjons- og påvirkningsarbeid, herunder driftet nettstedet openaccess.no. Arbeidsgruppen mener at den nasjonale pådriverrollen NORA har hatt er viktig, og vi kan per i dag ikke se at vi har en god erstatning for virksomheten. NORA spiller godt sammen med institusjonene og har bidratt til at Norge nå ligger langt fremme når det gjelder infrastruktur for Open Access, blant annet fordi de har stilt krav til datakvalitet. En videreføring av støtten vil sikre NORAs rolle som pådriver for publisering i åpne norske institusjonelle arkiver også fremover. På sikt bør denne nasjonale samordningsfunksjonen sees i lys av Norsk Vitenskapsindeks (se drøfting i kapittel 4.3).

Støtte til fortsatt drift av NORA vil være et positiv signal og ha en symboleffekt. Fordi utfordringen i forhold til vitenskapelige publikasjoner er størst mener også arbeidsgruppen at det vil være fornuftig at NORA som organisasjon har fokus på forskningsresultater, og holder atskilt masteroppgaver, studentoppgaver og andre studentarbeider. Arbeidsgruppen mener også at NORAs søketjeneste i større grad skal profilere og fronte forskningsdelen, og skille tydeligere mellom søk i forskningsdokumenter og studentarbeider

Arbeidsgruppen vil derfor anbefale Kunnskapsdepartementet å finansiere NORA for 2009, at funksjonene NORA ivaretar i løpet av 2009 bør vurderes på nytt, blant annet i sammenheng med en eventuell utvikling av Norsk vitenskapsindeks (se kapittel 4.3 under).

4.3 Forskningsdokumentasjon

Som nevnt innledningsvis, har en i Norge utviklet et forskningsdokumentasjonssystem for rapportering av vitenskapelige publikasjoner hvor dekningsgraden er nær fullstendig ved alle UoH-institusjonene. Publikasjonene registreres i to systemer – Forskdok og Frida, deretter eksporteres aggregerte data til ”Database for statistikk for høgre utdanning”(DBH). I oktober 2008 anbefalte en arbeidsgruppe nedsatt av Kunnskapsdepartementet opprettelsen av en felles database for vitenskapelig publisering Norsk vitenskapsindeks (NVI)⁴⁵. Både Frida og BIBSYS har utviklet funksjonalitet i forhold til institusjonelle arkiver, men Frida er påtenkt som systemutvikler for en eventuell utvikling av systemet som også vil omfatte forskningsinstituttene og helseforetakene.

Et forskningsdokumentasjonssystem kan brukes både som et profileringsverktøy og som et heldekkende forskningsdokumentasjonssystem. I denne forbindelse vil det være viktig å øke tilgjengeligheten og gjenbruke informasjonen, for eksempel ved at den blir tilgjengeliggjort via søkemotorer som for eksempel Google Scholar. Det kan også være

⁴³ DRIVER-prosjektet søker å etablere en pan-Europeisk infrastruktur av digitale repositorier. <http://www.driver-repository.eu/Driver-About/About-DRIVER.html>

⁴⁴ DART Europe E-thesis Portal

⁴⁵ http://www.nifustep.no/norsk/publikasjoner/norsk_vitenskapsindeks

ønskelig å gjenbruke data i søknadsprosesser, referanselister, CV-informasjon og input til lokale websider.

Mange av de institusjonelle arkivene har til nå ikke vært klargjort for å ta imot dokumenter fra forskningsdokumentasjonssystemene, men dette er i endring, blant annet som følge at det etableres fellesløsninger i forbindelse med programvaren DSpace⁴⁶. Utfordringen blir å etablere prosedyrer som gjør det enkelt for forskeren å levere inn vitenskapelige artikler. Arbeidsgruppen mener at enkle prosedyrer er avgjørende for å lykkes med innleveringen. Alt som skal registreres og innleveres bør foregå i ett system, slik at forskeren slipper å forholde seg til mange ulike systemer. Her er mye allerede på plass, og de foreliggende og planene om et nytt NVI representerer et stort potensial. Samlet vil dokumentasjon og lagring representere et godt grunnlag for institusjonens profilering og informasjonsarbeid.

Selv om Open Access er en internasjonal bevegelse, er ikke nettverket konstruert slik at det per i dag finnes en internasjonal portal som er egnet som inngang til komplette oversikter i de enkelte landene. Arbeidsgruppen mener at Norge bør ha som mål at alle forskningsresultater som er finansiert enten gjennom Forskningsrådet, av EU eller lokalt fra enkeltinstitusjoner bør kunne være tilgjengelig fra ett sted. Norsk Vitenskapsindeks vil være det naturlige løsningen for dette. Det vil imidlertid være behov for tett samarbeid mellom prosjektet NORA og forskningsdokumentasjonssystemene.

4.4 Administrasjon og utvikling av institusjonelle arkiver

Som nevnt i kapittel 3 mener arbeidsgruppen at det er grunnlag for at institusjonen kan kreve innlevering av kopi av publiserte vitenskapelige artikler i den utstrekning forlaget tillater dette. En slik lagring vil kunne ivareta store deler av institusjonens behov for etterprøvarhet og bevaring for fremtiden. Men obligatorisk innlevering og lagring av vitenskapelige artikler er ikke ensbetydende med tilgjengeliggjøring av materialet. Vi kan se for oss forskjellige måter det innleverte materialet kan brukes på, alt fra et helt lukket arkiv til åpent. Tilgangen til materialet vil være avhengig av hva forfatteren gir tillatelse til.

Vedtak om innlevering i det institusjonelle arkivet vil være ressurskrevende, og kan også oppleves som en økt administrativ byrde. For ikke lenge siden var det en tilsvarende høy terskel for å registrere vitenskapelige publikasjoner. Dette er nå endret. Dokumentasjonskompetansen og bevisstheten om publisering har aldri vært så høy som i dag. Veien fra registrering i dokumentasjonssystemet til innlevering i fulltekstarkiver er sannsynligvis kort. Men for at dette skal oppleves som en merverdi for forskeren, bør de institusjonelle arkivene videreutvikles og utnyttes slik at forskeren lettere ser fordelene av å tilgjengeliggjøre sine publikasjoner i arkivet. Eksempel på merverdi kan være tilbakemeldinger på økt synlighet i form av statistikk og nedlastinger, generering av publikasjonslister ved søknader til Forskningsrådet m.m. Institusjonen vil også kunne profilere og trekke frem enkelte fagmiljøer ved institusjonen. Lund Medical Faculty Monthly⁴⁷ er et eksempel på hvordan fagmiljøer kan profileres gjennom kåring av månedens artikkel som profileres på web med lenke til den aktuelle artikkelen.

⁴⁶ <http://www.dspace.org/>

⁴⁷ <http://www.lmfim.med.lu.se/>

Gjennomgangen av rettigheter i kapittel 3 viste hvor krevende rettighetsklarering kan være. Det kan også være en utfordring å få inn den rette versjonen av publikasjonen i institusjonelle arkivet. Ofte vil det være nødvendig å for eksempel erstatte versjoner av artikler. Generelt er det ønskelig at den versjonen som er tettest opp mot forlagets trykte versjon, men ikke selve pdf-versjonen, innleveres. Her kan det være faglige forskjeller med hensyn til hva som kan innleveres. For å forenkle noe av klaringsarbeidet, bør forefatteren stimuleres til selv beholde retten til lagring og tilgjengeliggjøring i et institusjonsarkiv, jf, kap.3. Nasjonale forhandlinger med forlagene for å sikre retten til lagring og tilgjengeliggjøring i institusjonelle arkiver kan på sikt også bidra til å lette arbeidet med klarering, jf. kapittel 5.

De institusjonelle arkivene bør videreutvikles slik at de gir en merverdi for forskeren. Både ut fra et brukersynspunkt og for at forskere skal finne det attraktivt å tilgjengeliggjøre sine vitenskapelige arbeider, anbefaler arbeidsgruppen at pliktig innlevering iverksettes først når infrastrukturen og støtteapparat er på plass.

Arbeidsgruppen støtter opprettelsen av Norsk Vitenskapsindeks. En lenking til fulltekst via et forskningsdokumentasjonssystem vil representere et verdifullt tillegg til tjenesten, enten fullteksten gjøres tilgjengelig i et åpent arkiv eller gjennom en lisensavtale med begrenset tilgang for eksterne, eventuelt begge slik at brukeren kan velge.

NORA bør videreføres for 2009. Den videre nasjonale funksjonen som NORA har utført bør utredes og ses i lys av opprettelsen av Norsk vitenskapsindeks i forhold til videre samspill og kvalitetssikring.

5. Publiseringstradisjoner, forretningsmodeller og forlagsvirksomhet

Forlagene har tradisjonelt forvaltet den vesentligste kommunikasjonen mellom forskere og mellom forskere og allmennheten. Et forlag er en profesjonell aktør som utvikler manuskripter slik at de oppnår best mulig kvalitet gjennom faglig og språklig bearbeiding. Det har også et apparat for distribusjon og markedsføring slik at de kan nå flest mulig lesere. Forlagene henter tradisjonelt sine inntekter fra abonnementer og lisenser, der ”sluttbrukeren” i verdikjeden betaler, dvs. abonnentene, som kan være både enkeltpersoner og institusjoner/fagbibliotek.

5.1 Faglige forskjeller

I naturvitenskapelige og medisinske fag er publisering i akademiske tidsskrifter den dominerende kommunikasjonsformen. Det er her at utfordringene knyttet til høye abonnementspriser er særlig store, og hvor de høye prisene i verste fall kan føre til at institusjoner ikke lenger har råd til å abonnere. Dette vil sin tur medføre at forskningsresultatene blir mindre synlige i forskersamfunnet. Derfor er det også innenfor disse fagområdene at Open Access har sterkest forankring.

I humaniora og samfunnsvitenskap står boken, enten som antologi eller monografi, sterkt som forsknings- og formidlingskanal. Tilgang til forskningsresultater innen disse fagområdene er i prinsippet sikret gjennom utlånsordninger bibliotekene imellom, både nasjonalt og internasjonalt. Innholdsmessig befinner publikasjonene seg ofte i skjæringspunktet mellom vitenskapelig og allmennrettet formidling. Selv om fagets egenart og tradisjoner spiller en stor rolle for hvordan og hvor man publiserer, kan også mulige fremtidige salgsinntekter kan være et insitament for å velge boken som publikasjonsform. For mange vil dobbeltpublisering i tidsskrift og bokform være aktuelt. Monografiene faller utenfor mandatet til denne gruppen, men man bør være klar over at frykten for eventuelt bortfall av salgsinntenter fra bøker kan være en grunn til manglende interesse for å velge publisering i kanaler som tillater fri tilgang blant noen grupper av forskere.

Når norske forskere i humaniora og samfunnsvitenskap publiserer i akademiske tidsskrifter, er kanalene ofte nasjonale eller nordiske. I motsetning til de store, kommersielle internasjonale forlagene har norske og nordiske tidsskrifter forholdsvis rimelige abonnementspriser, og forlagene har begrensede muligheter for inntjening. Elektronisk publisering har først og fremst vært koplet til mulighetene for raskere publisering, kombinasjonsmuligheter mellom tekst, bilder, film og tale, samt utviklingen av nye typer tekst (hypertekst). I disse fagene har mulighetene for å supplere det trykte mediet vært vektlagt fremfor å erstatte det⁴⁸.

5.2 Prestisje og kvalitet

Manglende kvalitet er et argument som har vært brukt mot Open Access. Diskusjonen rundt kvalitet og Open Access har til tider vært unyansert og det har ikke vært ikke skilt klart mellom publisering i Open Access-tidsskrifter og kopi av artikler tilgjengelig via institusjonelle arkiver

⁴⁸ *Open Access - Opportunities and Challenges*. European Commission, 2008

eller fagspesifikke arkiver. De fleste forskere er opptatt av å publisere i en kanal som gir anerkjennelse og prestisje blant fagfeller. Hvilke kanaler og publikasjonsformer som anses som ledende avhenger av fag og fagenes kultur og tradisjoner for publisering. Med innføring av resultatbasert forskningsfinansiering har bevisstheten økt markert blant forskere mht. hvilke kanaler som det er ønskelig å publisere i og som gir prestisje (og økonomisk uttelling for institusjonen) og hvilke som ikke gjør det. Ofte er de største og mest anerkjente tidsskriftene eid av store, kommersielle forlag som har liten interesse i å gjøre publikasjonene fritt tilgjengelig, fordi det vil kunne redusere salgsinntektene.

En stor del av Open Access-tidsskriftene er nyere og det tar tid å bygge opp prestisjefylte tidsskrifter. Til sammenlikning har de tradisjonelle abonnementsbaserte tidsskriftene lang fartstid og der er derfor ikke unaturlig at de har en stor markedsandel.

En problemstilling som ofte legges frem, er at en forsker kan få problemer med å velge om de skal publisere i kanaler som er Open Access eller i de kanalene som er mest akademisk meritterende. Arbeidsgruppen mener det er få grunner til å stille dette opp som motsetninger. Det finnes Open Access-tidsskrifter med høy prestisje allerede i dag selv om det fremdeles er få. Alternativt kan forfatteren velge å publisere i et tradisjonelt tidsskrift, men lagre og tilgjengeliggjøre en kopi av artikkelen. På den måten er det mulig å opprettholde prestisje og samtidig sørge for at artikkelen blir åpent tilgjengelig.

5.3 Forretningsmodeller og forlagsvirksomhet

Mengden av vitenskapelige tidsskrifter er økende. I januar 2009 var det registrert noe over 3800 tidsskrifter i oversikten "The Directory of Open Access Journals" (DOAJ).

Det finnes flere eksempler på Open Access-forlag, blant dem er BioMed Central, Co-Action Publishing, Copernicus Publications, Hindawi Publishing Corporation, Public Library of Science og SAGE Publications. Disse er også medlemmer av OASPA (The Open Access Scholarly Publishers Association) som ble dannet høsten 2008. Flere av de tradisjonelle internasjonale forlagene har også alternativer for Open Access for forfattere som ønsker at artikkelen også skal være Open Access.

Open Access-tidsskrifter tar per definisjon ikke betalt for å gi tilgang til innholdet, de må finansieres på andre måter. Open Access er i seg selv ikke en forretningsmodell, men en tilgangsmoell. Grovt sett finnes det 3 Open Access-modeller som er i utstrakt bruk. De tre kan kalles er dugnadsmodellen, foreningsmodellen og den kommersielle modellen.

Dugnadsmodellen er den typiske modellen for de mindre, institusjonsbaserte Open Access-tidsskriftene. De finansieres gjennom gratisarbeid (for så vidt ikke ulikt de andre modellene) og ved å trekke vekslere på organisasjonens interne ressurser. De fleste norske Open Access-tidsskriftene er finansiert på denne måten. En slik finansiering er usikker og kan aldri gi et førsteklasses produkt på den tekniske siden, men den vitenskapelig-redaksjonelle kvaliteten trenger ikke påvirkes.

Mange foreninger knyttet til spesielle fagområder og/eller profesjoner driver tidsskrifter, enten alene eller via profesjonelle forleggere. Økonomien i tidsskriftet er sterkt knyttet til foreningens økonomi – det ene subsidierer det andre, uten at man i utgangspunktet kan si at subsidieringen vil gå den ene eller andre veien. Mens noen foreninger subsidierer sine tidsskrifter, er tidsskriftene en stor inntektskilde for andre. Spesielt vil tidsskrifter i markeder hvor det kan genereres reklame- og annonseinntekter være gode å ha for foreningene. Der hvor tidsskriftet er en inntekt for foreningen vil Open Access ha dårlige vekstvilkår, men er forholdet omvendt vil Open Access fort kunne representere en fordel for foreningen. Rangifer, som gikk over fra tradisjonell abonnementsmodell til Open Access våren 2008, kan illustrere et slikt tidsskrift⁴⁹.

De kommersielle Open Access-forleggerne baserer seg i hovedsak på forfatterbetaling supplert med direkte støtte til enkelttidsskrifter fra sponsorer/foreninger, reklameinntekter og inntekter fra andre aktiviteter som er utviklet i tilknytning til tidsskriftene. Forfatterbetaling vil si at forfatterne (eller deres organisasjon) må betale kostnadene for å få en artikkel gjennomgått, produsert og lagt på nett. Denne prosessen koster gjennomgående like mye for et Open Access-tidsskrift som for et tradisjonelt tidsskrift av samme kvalitet. Flere forlag har mekanismer som sikrer at forfattere fra de fattigste landene slipper å betale, dette er bakt inn i prisen som forfatterne fra de rike landene betaler. Prisene er forskjellige fra forlegger til forlegger, og fra tidsskrift til tidsskrift. De forleggerne som har Open Access som en opsjon i et tradisjonelt tidsskrift krever ofte høyere priser enn rene Open Access-tidsskrifter. De beste Open Access-tidsskriftene har også de høyeste prisene per artikkel fordi de må bruke mer ressurser på manuskripter som ikke når opp til publisering. Kostnadene må derfor utlignes på de publiserte artiklene.

Markedene for tradisjonelle tidsskrifter med leserbetaling, og Open Access-tidsskrifter med forfatterbetaling, fungerer ulikt. Mange av de tradisjonelle tidsskriftene er eid og kontrollert av et fåtall store forlag. Slike markeder er gjerne karakterisert av at selgerne har god fortjeneste, langt over det som ville forekommet i et frikonkurransemarked. Vi ser også at prisene i stor grad er gitt, det forhandles mellom forleggerne og mindre grupper av kjøpere om «pakker». Selgerne kan i stor grad fastsette priser som tar ut det maksimale av kjøpernes betalingsvilje. Et marked for tidsskrifter som krever forfatterbetaling fungerer i utgangspunktet forskjellig fra tradisjonelle tidsskrifter mht. pris, kvalitet (branding), forventet leserkrets, servicegrad overfor forfatter m.m.. I et marked basert på forfatterbetaling vil det være langt vanskeligere å oppnå de profittmarginer som i markedet for tradisjonelle tidsskrifter, fordi høye marginer vil oppmuntre til etablering av alternative tidsskrifter med lavere marginer. I det tradisjonelle markedet vil et nytt tidsskrift kun øke kostnadene for alle involverte.

SCOAP3-initiativet som koordineres fra CERN, er et eksempel på at forskerne selv tatt tilbake kontrollen over publiseringen. SCOAP3 er et globalt nettverk av HEP (High-Energy Physics)-finansierende institusjoner, forskningsinstitutter og bibliotek, som er etablert av CERN. Initiativet går ut på å konvertere høykvalitetsartikler innen høyenergifysikk til Open Access. I denne modellen vil forlagenes inntekter komme fra SCOAP3 og ikke fra institusjonene som abonnerer på tidsskriftene. Hver partner vil få tilbakebetalt summen medlemskap i SCOAP3 koster gjennom oppsigelse av tidsskrift som flyttes over i den nye modellen. UHR koordinerer den norske tilslutningen til SCOAP3 og har på vegne av norske UH-institusjoner signert en intensjonserklæring om å delta., Estimert kostnad for Norge vil være 33 000 ° per år i

⁴⁹ <http://www.ub.uit.no/wiki/noap/index.php/Rangifer>

medlemskap. Slike initiativ er mulig på avgrensede fagfelt, men kan være vanskeligere å overføre til andre fag.

I en ordning med forfatterbetaling er det forfatter og ikke bruker som betaler kostnadene forbundet med kvalitetsvurdering og publisering. I en overgangsfase vil det derfor måtte påregnes merkostnader. Det har vært reist spørsmål om hvorvidt ordningen med forfatterbetaling kan svekke den faglige kvaliteten på den vitenskapelige publiseringen. Vi vet ennå ikke de langsiktige konsekvensene av en slik ordning, men antar at de samme mekanismene gjelder for Open Access-tidsskrifter som for de tradisjonelle tidsskriftene - de må konkurrere om forfatterne etter de samme kriteriene. En forfatter vil sjelden ønske å betale for å få publisert i et tidsskrift som har lav kvalitet og prestisje eller en annen leserkrets enn publikasjonen skulle tilsi. Det vil likevel være ulik kvalitet blant Open Access-tidsskriftene, det er det også blant tradisjonelle tidsskrifter. Publisering i Open Access-tidsskrift krever at forskeren tar et aktivt valg i forhold til både pris og kvalitet.

Erfaringer fra Universitetet i Bergen viser mange forskere er interessert i å publisere direkte Open Access-tidsskrifter. Med en gjennomsnittskostnad på USD 3000 per artikkel vil imidlertid Open Access-publisering fremstå som en merkostnad, i hvert fall i en overgangsfase. Mange institusjoner har av den grunn vært tilbakeholdne med å støtte forfatterbetaling. Arbeidsgruppen mener det burde være mulig for norske forskere å publisere i Open Access-tidsskrifter dersom de ønsker det, men betaling for publisering bør ikke belastes den enkelte forsker eller forskningsgruppe.

Også ordninger der institusjonen finansierer publisering kan medføre dilemmaer dersom strategiske hensyn legges til grunn for tildeling av publiseringstøtte. En ordning med betaling for publisering må derfor ta utgangspunkt i at midler løses ut automatisk når en artikkel antas for publisering. En ordning med forfatterbetaling kan eventuelt begrenses til utgiverne som kun tilbyr Open Access-publisering. Tidsskrifter som har et Open Access-alternativ på toppen av abonnementsordningen tar i prinsippet dobbelt betaling. En ordning med forfatterbetaling vil kunne gi verdifull kunnskap om utviklingen i markedet for Open Access-tidsskrifter.

5.4 Nasjonale abonnementsavtaler

Mange av abonnementene er såkalte konsortieavtaler, felles inngåtte avtaler for tilgang til informasjonsressurser. Det er ABM-utvikling som forhandler tilgang til mange av avtalene. Norske UH-institusjoner bruker i dag grovt anslått rundt 75 millioner kroner årlig på å abonnere på utenlandske tidsskrifter gjennom konsortieavtaler forhandlet av ABM-utvikling. Beløpet omfatter ikke kostnader for eldre årganger, såkalte backfiles.

Arbeidsgruppen har vært i kontakt med ABM-utvikling og drøftet problemstillingen. Foreløpig har det vært gjort lite for å se forhandlingene om tilgang til lisensierte tidsskrifter i sammenheng med Open Access, og da særlig lagring og tilgjengeliggjøring i institusjonelle arkiver. ABM-utvikling har nylig fått utarbeidet en rapport om nasjonale lisenser og rapporten slår fast at *"diskusjonen om nasjonale lisenser har et grensesnitt mot Open Access-diskusjonen... Samtidig kan det påstås at etableringen av nasjonale lisenser kan være en bremse for Open*

Access”⁵⁰. Arbeidsgruppen mener at man bør se både kjøp av abonnement på tidsskrifter og Open Access i sammenheng, og utforske muligheten av å innarbeide rettigheter i kontraktene som muliggjør lagring og tilgjengeliggjøring i institusjonelle arkiver. Sherpa/Romeo-oversikten viser at det er store variasjoner i forlagenes policy. Arbeidsgruppen mener at forhandlinger om hvilken versjon som kan arkiveres bør vurderes. Det føres allerede store og tunge forhandlinger med forlagene i regi av ABM-utvikling, Fordi tilgang til informasjon har stor forsknings- og kunnskapspolitisk betydning, bør Kunnskapsdepartementet engasjere seg i forhandlingene for å oppnå gode nasjonale lisensavtaler for UH-institusjonene. UHR kan bidra i dette arbeidet som også bør koordineres med ABM-utvikling.

5.5 Norske tidsskriftforlag

Det er et stort mangfold av forlag som publiserer vitenskapelig. I Norge har vi ingen store, kommersielle forlag som driver prisene i været fordi de har monopol på markedet, som for eksempel Springer og Elsevier. De fleste norske akademiske forlag er små og har relativt lite fortjeneste på den vitenskapelige publiseringen.

I Norge er det tre ledende forlag som retter seg inn mot universitets- og høyskoler: Gyldendal Akademisk, Fagbokforlaget og Universitetsforlaget. I tillegg finnes det en rekke andre forlag med ulik innretning: Tapir, UniPub, Novus med flere. Mange av de norske forlagene er både bok- og tidsskriftforlag. Forleggerforeningen hevder selv at norske forlag som følge av hard konkurranse har hatt en god kvalitetsmessig utvikling de siste årene sammenlignet med f.eks. danske eller svenske forlag. Leserkretsen til vitenskapelig publisering har dessuten vokst.

Med dagens distribusjons- og prisnivå er mange av de viktigste norske tidsskrifter i prinsippet fritt tilgjengelig for forskere og studenter. Dette skjer ikke minst gjennom den nesten heldekkende tilgangen brukere har til idunn.no (universitet/ høyskole/ departement/ forskningsinstitusjoner).

Arbeidsgruppen har diskutert to mulige tiltak for å bidra til å gjøre vitenskapelige publikasjoner publisert i norske eller nordiske forlag fritt tilgjengelig. Det er:

- å flytte betalingen fra abonnementsinntekter til betaling for å publisere
- at Forskningsrådets publiseringsstøtte dekker all drift og distribusjon slik at abonnementsinntektene faller bort

Mange av de små, norske vitenskapelige tidsskriftene er i stor grad basert på offentlig finansiering. Det skjer delvis gjennom direkte støtte, men også abonnementsbetaling som belastes offentlige budsjetter må ses på som en del av det offentliges betaling til tidsskriftene. I tillegg kommer inntekter fra private abonnenter. Ved en overgang til Open Access, enten det skjer ved forfatterbetaling eller ved direkte støtte, vil tidsskriftene miste inntektene fra de ikke-offentlige abonnentene. Om dette tapet av inntekter er lavere enn de reduserte kostnadene ved en overgang til Open Access, vil det være lønnsomt for det offentlige å bidra til en omlegging til Open Access.

⁵⁰ Utredning om nasjonale lisenser, side 35
<http://www.abm-utvikling.no/publisert/rapporter/utredning-om-nasjonale-lisenser/view>

En slik omlegging vil i tillegg kunne styrke den offentlige debatten, norsk som fagspråk og til en viss grad norsk språk og kultur som fagområde ved utenlandske universiteter.

I Norge er det etablert en ordning der vederlagsinntekter (kopiering i undervisningssektoren, bibliotekvederlag er de største) for bruk og tilgang til åndsverk kanaliseres tilbake til rettighetshaverne gjennom ulike stipendordninger. På denne måten stimuleres produksjon av ny faglitteratur. Bransjen selv frykter at et Open Access-regime raskt kan undergrave både grunnlaget for å kreve inn vederlagsinntekter og muligheten for opphavskvinner og –menn til å søke om og motta stipend.

Arbeidsgruppens hovedinntrykk er at Norge har en god forlagsdrift når det gjelder vitenskapelige tidsskrifter. Den drives på en kostnadseffektiv måte, er tilgjengelig og har en forholdsvis rimelig distribusjon både når det gjelder papirbaserte og digitale produkter. Det er dessuten små hindringer for effektiv tilgjengeliggjøring av vitenskapelige tidsskrifter. Arbeidsgruppen ser at iverksetting av generelle tiltak uten en dypere analyse vil kunne få utilsiktede konsekvenser og ønsker ikke en løsning som svekker forlagenes rolle i norsk akademisk publisering. En svekket forlagsbransje vil i verste fall kunne gå ut over forskernes muligheter til valg av publiseringskanaler og utfordre prinsippet om akademisk frihet. Arbeidsgruppen stiller seg skeptisk til eventuelle løsninger der beslutning om et tidsskrifts fremtidige utvikling vil måtte underlegges andre sett av kriterier enn de faglitterære i kombinasjon med etterspørsel, som i dag gjenspeiles i salgstill.

Vi kjenner foreløpig ikke de langsiktige konsekvensene av at norske tidsskrifter gjøres fritt tilgjengelig for fagene og forskerne som publiserer i dem. Før det iverksettes omfattende tiltak som endrer dagens forretningsmodell, bør en innhente erfaringer fra andre land som for eksempel Danmark, og eventuelt starte med en forsiktig utprøving av tiltak på avgrensede områder. Norske tidsskrifter er også viktige for å opprettholde norsk som fagspråk. Hvordan norske tidsskrifter som i hovedsak er offentlig finansiert gjennom abonnementsordninger og direkte støtte fra Forskningsrådet kan gå over til Open Access bør utredes.

Kunnskapsdepartementet bør vurdere tiltak for å finansiere publisering i Open Access-tidsskrifter for å gi mer kunnskap og erfaring om denne forretningsmodellen.

Betaling for publisering bør ikke belastes den enkelte forsker eller forskningsgruppe. En ordning med betaling for publisering må bygge på automatisk utløsning av midler for å unngå disse mulige problemstillingene.

Kunnskapsdepartementet bør ta initiativ til nasjonale lisensavtaler for tilgang til vitenskapelige tidsskrifter. UHR bør trekkes inn i dette arbeidet sammen med ABM-utvikling.

Kunnskapsdepartementet bør følge utviklingen innen det norske forlagsmarkedet nøye. Det bør innledes til dialog med forlagene for en mulig overgang til Open Access og kartlegging av eventuelle kostnader. Det norske markedet er lite og sårbart og man bør også være oppmerksom på konsekvenser av tiltak som omfatter lagring og tilgjengeliggjøring av artikler i institusjonelle arkiver.